

HENRY BAKER TRISTRAM,
SCHOLAR OF NATURE IN THE BIBLE: HIS METHODS FOR
IDENTIFYING PLANTS AND ANIMALS AND HIS COMMENTARY

Abraham Ofir Shemesh

The English clergyman Henry Baker Tristram (1822–1906) was the foremost specialist on nature in Eretz Israel in his time. Being a clergyman, he was naturally interested in the Bible landscapes and nature. During the four visits he made to Eretz Israel, he collected local plants and recorded them, in addition to describing the fauna. His diary detailing his trip from 1863 to 1865 became a valuable document on the plants and animals of Eretz Israel in the nineteenth century. His writings related the local traditions he encountered, described geographical sites, and reflected the local way of life. He also proposed his own interpretation of the biblical names of plants, which are often quite original and even surprising.

His work is flawed in three respects. First, in many cases he failed to mention his sources and did not explain how he reached his conclusions. His interpretations lack a systematic scientific methodology to distinguish biblical concepts. He assumed that what he saw in his time was identical to the settings of the biblical events. Second, he used a very limited amount of historical material for research that should have been supported by hard facts. Thus, for example, he did not take Hebrew sources into account, although they perpetuated a tradition of identifying local plants, which explains why his identifications are often totally different, as in his identification of the biblical apple as the apricot and the ‘arave nahal’ – as the oleander (*Nerium oleander*). Third, although he made long visits to Eretz Israel, he did not directly observe all the natural changes throughout the seasons. Consequently he made errors. For example, he identified the Autumn Mandrake (Love Apple) as the *Mandragora autumnalis* and stated that its smell was unpleasant, whereas it is known to smell good when ripe.

הנרי בייקר טריסטרם חוקר עולם הטבע המקראי שיטות זיהוי, מחקר ופרשנות בספרו 'יומן מסע'

מאת

אברהם אופיר שמש

מבוא

הכומר האנגלי הנרי בייקר טריסטרם (1822–1906) נחשב אבי הטבע המודרני של ארץ ישראל. בארבעה ביקורים ממושכים בארץ הוא אסף, הגדיר ותיעד מינים רבים של צמחים ובעלי חיים. בהיותו תאולוג ובעל רגש דתי חם נדרש טריסטרם גם לראליה של המקרא. בכתביו השונים הוא מייחד מקום לזיהוי אתרים, מנהגים, אורח חיים ומסורת של תקופת המקרא, וכן הוא דן בפרשיות מקראיות הקשורות לעולם החי והצומח המקראי.¹

הרקע והמניעים לחקר הראליה המקראית

בין השנים 1857–1858 ערך טריסטרם סיור בספינת ידיד במימי הים התיכון. במסגרת סיור זה הוא שהה בארץ חודשיים ימים (מרץ–אפריל) וסייר בסביבות יפו וירושלים בלבד.

1 על טריסטרם, חייו ופעילותו המחקרית בארץ ישראל מצויה ספרות ענפה למדי. כאן נציג את החשובים והבולטים שבמחקרים. חומר מקיף בעניין זה מצוי בספרו של ש"פ בודנהיימר, הנרי בייקר טריסטרם: אבי הזואולוגיה של ארץ-ישראל, ח' בן עמרם (מתרגם), תל אביב תשי"ז, הסוקר את פעילותו הזואולוגית. חומר רב ערך על הביוגרפיה שלו מצוי גם בהקדמתו של חיים בן עמרם בתרגומו לספר המסע של טריסטרם (על תרגומו ראו להלן, הערה 4, עמ' 10). במהלך העשורים האחרונים התפרסמו מאמרים וערכים אנציקלופדיים שונים הנוגעים למסעות שערך טריסטרם ולתרומתו לידיעת הטבע, ראו: ז' וילנאי, 'סיורי טריסטרם בארץ-ישראל', טבע וארץ ד (תשכ"ב), עמ' 153–162; ע' אלון, 'קודמי קודמינו: הנרי בייקר טריסטרם: אבי הזואולוגיה של ארץ-ישראל', טבע וארץ ז (תשכ"ה), עמ' 418–419; א' רבינוביץ, 'טריסטרם, הנרי בייקר', האנציקלופדיה העברית יח, עמ' 1001; ז' בן אריה, 'ארץ-ישראל במאה ה'ט': גילוייה מחדש, ירושלים תש"ל, עמ' 161–165; נ' ליפשיץ, 'מסעי בוטנאים ראשונים בעבר הירדן', אריאל, 132 (תשנ"ט), עמ' 76–79.

[שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כא (תשע"ב), עמ' 285–325]

בדו"ח שפרסם כשנה לאחר מכן בכתב העת 'איביס' הוא הציג את רשמי ביקורו,² והעלה נתונים חדשים ומסקנות בעלות ערך בתחום עולם החי הארץ-ישראלי. במהלך הדברים ציין טריסטרם כי הידיעות על טבעה של הארץ מועטות ביחס לארצות מסע אחרות, וזאת משתי סיבות: התעניינותם של חוקרים וטיילים בעיקר בעברה של הארץ הנובעת, בדרך כלל, ממניעים דתיים, וכן הקושי לטייל ולחקור את הארץ משום המכשולים והסכנות הכרוכים בכך.

לאחר שובו לאנגליה גברה בו ביתר שאת השאיפה לחקור את טבע הארץ. מלבד הרגש הדתי שהיה מניע מרכזי בסיווריו, עלה הצורך לעסוק בטבע שבמקרא. אגב כתיבת דברי הסבר למונחי טבע עבור מילונו המקראי של וויליאם סמית (William Smith, 1813–1893),³ נתברר לו לטריסטרם כי לשם מתן הגדרות מוסמכות לשמות הצמחים ובעלי החיים שבמקרא, יש להכיר את הטבע הארץ-ישראלי, מידע שכאמור עוד לא היה מצוי באופן מחקרי מבוסס.

ההזדמנות לעריכת סיור מחקרי בארץ ישראל נפלה בחלקו של טריסטרם לאחר בקשה שהופנתה אליו מטעם החברה לקידום ידיעת הנצרות לכתוב עבורה ספר על אודות הארץ הקדושה. סיור זה נמשך כשנתיים (1863–1864) ובמהלכו ניהל טריסטרם יומן שנקרא 'ארץ ישראל: יומן מסעות בפלסטינה', שנתפרסם לאחר מסעו בלונדון בשנת 1865 (להלן: 'יומן מסע'). יומנו של טריסטרם, שהוא מסמך חשוב לתולדות הארץ, חושף את מצב החי והצומח בה במאה התשע עשרה, ובין עמודיו הקדיש טריסטרם גם תשומת לב לטבע המקראי. ביומן מסע חושף טריסטרם את מניעיו האישיים למחקרו: 'תכליתי העיקרית של מסענו היתה חקירה רב-צדדית של טבע הארץ, אך לא הגבלנו את התעניינותנו לטבע בלבד. שוטטנו בארץ כשספרי התנ"ך בידינו, בהחלטה לחקור חקירה בלתי משוחדת את העובדות, ואת המשתמע מהן לגבי כתיב-הקודש' (א"י, בן עמרם, עמ' 472; מ"א, עמ' 641). מטרת-העל של הסיור הייתה אפוא ביצוע מחקר אובייקטיבי בבחינה ישירה של הטבע שבארצות המקרא. על הרקע לבחינה המחודשת של העובדות נרחיב בפרק הדין.

H. B. Tristram, 'Notes on Birds Observed in Southern Palestine, in the Months of March and April 1858', *The Ibis A Quarterly Journal of Ornithology* 1 (1859), pp. 22–41

W. Smith, *Smith's Bible Dictionary* (first published by H. Revell Company), New York 1967

H. B. Tristram, *The Land of Israel A Journal of Travels in Palestine*², London 1866 (להלן א"י). המהדורה האנגלית זכתה לתרגומו העברי המצויץ של ח' בן עמרם, מסע בארץ-ישראל: לחקר חיי הארץ וטבעה: יומן 1863–1864, ירושלים תשמ"א. המובאות מן הספר לקוחות מתרגומו של בן עמרם, וזאת לאחר שעברנו על הקטעים הרלוונטיים במקור האנגלי ומצאנו כי התרגום תואם את המקור. בכל אופן הקפדנו שההפניות לטקסט יובאו הן בתרגום העברי (להלן: בן עמרם) הן במקור האנגלי (להלן: מ"א).

משום שמחקרי מתמקד ב'יומן מסע' אציג בקצרה את מסלול הסיוור ואת הנקודות וציוני הדרך המרכזיים העשויים לשפוך אור על ההקשרים שבהם נפנה טריסטרם לזיהוי צמחים ובעלי חיים. בחודש ספטמבר 1863 הגיע טריסטרם לביירות וגייס בה לעזרתו חבורה קטנה של חוקרי טבע ותאולוגים. טריסטרם אינו מדווח בפתיח ליומנו על תכנון המסלול ותוואי המסע, אך מסתבר שהיה בידיו כבר מראש שלד ראשוני של אתרים ומקומות שהיה מעוניין לבקר בהם. מתעורר הרושם כי רבים מתיאוריו והגיגיו מבוססים על גילויים ספונטניים של נופים שנקלעו בדרך במהלך המסע, על מחזות שהעלו בקרבו הרהורים ומחשבות על סצנות מקראיות שונות. מביירות יצאה המשלחת דרומה ועברה דרך חוף הים הלבנוני בואכה לעיר צידון. באזור צידון פגש טריסטרם במספר אלמנטים של טבע שהוא דן בהם מבחינת הקשרם במקרא: עץ שקמה ופריו, בצוקית (ראה להלן) שלדעתו יש לזהות עם הציפור הבודד שבתהלים (קב, ח) וכן ב'קיקיון של יונה' שהוא מזהה עם הדלעת שתושבי המקום נוהגים להדלות על סוכותיהם לשם צל.

השיירה עברה את העיר צור והגיעה לעמק עכו דרך ראש הנקרה. באזור נחל בצת פגש טריסטרם מספר דורסי לילה, ובעקבות ההיתקלות עימם הוא מעלה הרהורים בעניין תרגום המילה owl בתנ"ך האנגלי (ראו להלן). ב־11 בדצמבר 1863 הגיעה המשלחת לאזור הר הכרמל. הנוף ההררי וכסותו הצמחית עוררו את טריסטרם לערוך השוואה בין הנופים והיערות של אירופה לבין תצורת הנוף שהמקרא מכנה 'כרמל' או 'ער כרמלו' (מל"ב יט, כג; יש' לב, טו; לו, כד; ראו הדיון להלן).⁵ באזור הכרמל ונחל קישון תיאר ותיעד טריסטרם צמחים ובעלי חיים שפגש, כמו למשל שחפים ופלמינגו, וכן הוא מתעכב על הדודאים ותיאורם במקרא. ברדתו מן ההר לנחל תנינים (ואדי תמסח) הסמוך מעיר טריסטרם כי תנין היאור שעל שמו קרוי הנחל הוא הלוייתן הנזכר באיוב (מ, כה).

מאוחר יותר הגיעה הקבוצה לאזור שכם, שם מתאר טריסטרם אתרים בעלי משמעות בסיפורי המקרא, כמו הבאר שלתוכה הושלך יוסף וקבר יוסף, וכן את החקלאות המקומית. ירושלים תופסת מקום חשוב במסעו של טריסטרם, ולא רק מבחינת אתריה המקודשים. באזור זה דן טריסטרם בזיהויים של עופות ובעלי חיים שונים שפגש בדרך: בדרור המקנן בסמיכות למזבח המקדש (תה' פד, ד), וכן ב'חפר פרות', ביונה ובתור שהנביא ישעיהו מזכיר בנבואותיו (יש' ב, כ; ס, ח).

ב־30 בדצמבר באותה שנה ירדה השיירה לאזור בקעת ים המלח. כפי שמציין טריסטרם ביומנו הוא פגש כאן בעלי חיים ייחודיים לארץ ישראל, כמו הסלעית או עפרוני מדברי. באזור זה הוא נתקל בקורא המקראי, בשפני סלע הנזכרים ברשימת בעלי החיים האסורים באכילה (דב' יד, ז) ובתהלים (קד, יח), וכן ב'ערבי נחל' הגדלים על גדות הנחלים שהוא מזהה כהרדופים. בחיפושיו אחר עדויות לסיפורי המקרא נדרש טריסטרם בהיותו באזור

5 על משמעותו הנופית של המונח 'כרמל' במקרא ראו: י' פליקס, טבע וארץ בתנ"ך: פרקים באקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב, עמ' 186-187.

סדום למהפכת סדום ועמורה המתוארת בבר' יט, כד-כה. מחד גיסא, הוא שולל באופן עקרוני את הניסיונות למצוא הסברים מדעיים לניסים המתוארים במקרא, מחשש שגישוה כזו תוביל לכפירה, שכן ישנם נסים שאינם בני הסבר רציונלי. מאידך גיסא, לאחר טיעון זה הוא מנסה בכל זאת להציע הסבר רציונלי לתופעה הסביבתית שהתרחשה. דוגמה זו מלמדת על מורכבותו האישית, בנוסף על הבעיות התאולוגיות העלולות לצוץ כתוצאה ממחקר ביקורתי של המקרא.

לאחר שעברה המשלחת באזור חברון, רמלה, נצרת, אזור הכנרת, החולה, החרמון היא מגיעה לדמשק, ומשם שוב להרי הלבנון ששהתה בהם בראשית המסע. באזור ההררי הגבוה מאתר טריסטרם את הארץ המקראי בבית גידולו הטבעי והוא מייחד דיון פרטני לזיהויו, לתכונותיו ולשימושיו לחרושת העץ של בני המקום, כהמשך טבעי לשימוש בו למטרות דומות בתקופת שלמה ובית המקדש. בסופו של דבר מסתיים המסע ב־18 ביוני 1864 עם הירידה אל החוף לשם חזרה בספינה לאנגליה.

לצד שורה ארוכה של מאמרים ורשימות פרסם טריסטרם ספרים נוספים: 'הטופוגרפיה של הארץ הקדושה' (1872); ספר המסע 'ארץ מואב' בעקבות סיור שערך בעבר הירדן (1873); 'שבילים בארץ ישראל' (1881-1882), ובו אוסף תצלומים עשיר של נופי הארץ, וכן את הספר 'הפאונה והפלורה של ארץ ישראל' (1884), הנחשב אבן יסוד במחקר הביולוגי של הארץ. בשנת 1894 פרסם טריסטרם ספר חדש בשם 'מנהגים מזרחיים בארצות התנ"ך', שבו הוא בוחן את הפולקלור וההווי של יושבי הארץ, בהרחבת הידע לתחומים נוספים שאינם בכלל הביולוגיה.⁶

ספרו החשוב ביותר של טריסטרם, העוסק בטבע המקראי, הוא 'ההיסטוריה הטבעית של התנ"ך', שיצא לאור בלונדון בשנת 1867, שבו הוא ריכז ממצאים שונים בתחום זה ודן בהם. כאמור לעיל בשלב זה של המחקר בחרנו להתמקד בממצאים העולים מהספר 'ארץ ישראל: יומן מסעות בפלסטינה'. במחקר עתידי אנו מקווים להציג את הממצאים ביתר הרחבה.

מטרות המחקר

תרומתו של טריסטרם לחקר טבעה של הארץ נידונה במחקרים שונים, ברם טרם ניתנה תשומת לב מספקת, ומסתבר שמועטה מאוד, לפעילותו בתחום הטבע שבמקרא. לראשונה

6 H. B. Tristram, *The Topography of the Holy Land*, London 1872; idem, *Land of Moab Travels and Discoveries on the East Side of the Dead Sea and the Jordan*, New York 1873; idem, *Pathways of Palestine*, London 1881 1882; idem, *The Survey of Western Palestine The Fauna and Flora of Palestine, the Committee of the Palestine Exploration Found*, London 1884; idem, *Eastern Customs in Bible Land*, London 1894

מתחקה מחקר זה באופן מקיף אחר פעילותו המדעית של טריסטרם בדיסציפלינה זו, בניסיון להתמודד עם שתי שאלות מרכזיות: על אלו יסודות מחקריים מושתתת שיטת זיהויו את מונחי הטבע המקראיים בספרו 'יומן מסע'? ובעקבות כך: כיצד יש להעריך את פרשנותו ומפעלו בתחום זה?

שיטות זיהוי ופרשנות של טריסטרם למונחי טבע במקרא בספר 'יומן מסע'

'המחקר הישיר'

היסוד המחקרי הבולט ביותר בשיטת עבודתו של טריסטרם הוא ה'מחקר הישיר', היינו העיקרון שיש לחקור ולבחון את האלמנטים הנידונים באתרם באופן ישיר, ללא אמצעי וחיץ. טריסטרם מכיר בעובדה כי בפועל עשוי להיות פער בין מה שאפשר להבין מהטקסט לבין המציאות הרווחת בשטח. פרשנות של מונחי ראליה, וגם הבנת רעיונות ומסרים תאולוגיים הגזורים מהמציאות העתיקה, אינם יכולים להיות סובייקטיביים ומבוססים על עולמו של החוקר ועל ידיעותיו המוקדמות, אלא אובייקטיביים. זאת ועוד, הרמנויטיקה חייבת להיות מושתתת על הכרת המציאות שברקע לטקסט, במיוחד אם החוקר רחוק במרחב הזמן והגאוגרפיה מזירת ההתרחשות של העלילה המקראית.

כבר בראשית המסע מציג טריסטרם את עיקרון 'המחקר הישיר' ותרומתו להבנת הטקסט ומסריו ומגדיר את הפעלתו אחת ממטרותיו המרכזיות של הסיוור. הוא דבק בעיקרון זה לאורך כל הדרך, ואף מדגיש את חשיבותו באתרים שונים שהגיע אליהם. מבחינה ספרותית הצגת ממצאיו בדרך של יומן שירתה היטב את רעיון 'המחקר הישיר', שכן בעקבות תצפיותיו ורשמיו הוא שילב גם את הגיגיו בענייני הטבע במקרא. ייתכן כי ראה תועלת בהצגה חווייתית, שכן זו מחדדת את ההשוואה שבין עולם הטבע המקראי והמציאות החווה בתקופת המסע. טריסטרם ראה לנכון להציג את ממצאיו בתחום עולם הטבע המקראי גם באופן מדעי ומסודר יותר מאשר ביומן מסע, שהוא למעשה אוסף של רשמים חווייתיים. ואכן שנתיים לאחר צאתו לאור של יומן המסע פרסם את ספרו 'ההיסטוריה הטבעית של התנ"ך', שבו הוא ריכז והציג באופן ענייני וסדור את הממצאים הנוגעים לצמחים, לבעלי חיים ולהיבטים נוספים (גאוגרפיים, מטאורולוגיים ואחרים).

בין דפי היומן מצויות דוגמאות שונות ל'מחקר הישיר' של טריסטרם, ובמהלך השורות הבאות נציג כמה מהבולטות שבהן. במסעו מ'נגב יהודה' (דרום הארץ, אזור באר שבע) דרך חבל הגבעות של יהודה (סוסיא ומעון שבדרום הר חברון) ל'ארץ הרה' (אזור חברון)

7 עבודה ראשונית בתחום זה התבצעה במסגרת הערות שצורפו לתרגומו של בן עמרם (לעיל הערה 4), ומלבד המבוא הן פזורות ברחבי הספר.

מעיר טריסטרום על שינוי הנוף, מאזור יחסית נוח למעבר לאזור הררי וסלעי וקשה לתנועה. מעבר חד זה מעורר אצלו את התובנה כי לנוף ישנה השפעה על עיצוב המסר התאולוגי של הנביאים. וכך הוא כותב:

עד מהרה החילונו לעבור מ'נגב יהודה' ל'ארץ ההר', ואכן השינוי היה ניכר, מנתיבות נוחים על פני כרים מעוגלים למשעולי סלעים חלקלקים [...] עתה הבנתי יפה את שאלתו של עמוס שהיה בעצמו מתושבי ארץ הדרום: 'הירוצון בסלע סוסים אם יחרוש בבקרים' (עמוס ו, יב). ביטויים רבים כאלה בכתבי הקודש שנאמרו לכאורה כלאחר פה מבטאים את המציאות באופן נפלא, ובמסענו אנו נוכחים בזאת יום יום (א"י, בן עמרם, עמ' 286; מ"א, עמ' 387).

כשטריסטרום סייר על סוסו באזור ההררי וסוסו התקשה במרוצתו הוא הבין באופן מוחשי את תמיהת הנביא המשתמש במשל הסוסים והבקר להוכיח את הרשעים בבני ישראל ההולכים בדרך מעקשים. הסוס, שהוא בעל חיים מהיר המתאים בעיקר לתקיפה במערכות קרב, מתקשה לרוץ באזורי הרים ומדרונות סלעיים, ואינו מתקשה במישור. באופן דומה, אי אפשר לחרוש שטח הזרוע בסלעים באמצעות בקר החורש בתלמים, אלא יש לעדור במעדר את מטליות הקרקע.⁸

דוגמה אחרת לתובנה שהכרת המציאות הארץ-ישראלית כהווייתה הינה גורם מרכזי בהבנת הסיפור המקראי, היא ניתוחו של טריסטרום את סיפור מרידתו של אבשלום בדוד אביו וסופו הטרגי דווקא במקום התרחשותו.⁹ בדרכו מאום קיס (גדר) לג'רש (גרשה, جرش) עבר טריסטרום עם משלחתו ברמה מיוערת באלונים (Quercus), שהוא מזהה עם מחניים (שמ"ב יז, כז). על פי תנאי השטח והתכסית הצמחית מסביר טריסטרום את הנסיבות להתפתחותה של המהומה שפשטה בקרב הלוחמים ואת סופו הטרגי של אבשלום. וכך הוא מספר:

אי שם ממזרח לנו היתה המלחמה עם אבשלום המתמרד והוא נתלה באלון דומה לאלה. בתארנו לעצמנו את תמונת הבהלה והמנוסה בתוך יער דליל כזה, הביננו היטב את הפסוק: 'ותהי שם המלחמה נפוצת על פני כל הארץ וירב היער לאכול

8 על עידוד של מטליות קרקע באזור ההר ראו למשל יש' ז, כה: 'וכל ההרים אשר במעדר יעדרון'. בספרו 'המנהגים בארצות התנ"ך' יישם טריסטרום את עקרון המחקר הישיר על התרבות החקלאית. ראו למשל: שם, עמ' 122 ואילך, על הדיון ביחס שבין החיטה והשעורה אגב השוואת השימוש בהם להכנת הלחם המקומי לאור פסוקים במקרא הנוגעים לשני גידולים חשובים אלה.

9 סיפור מרידתו של אבשלום על רקע הלוחמה ב'יער דליל' באזור מחניים משמש גם דוגמה לדיון שיווא להלן בפרשנות וזיהוי של אלמנטים על רקע תפוצתם באזור גאוגרפי ספציפי. בחרנו להציג אותו כאן, שכן הוא גם משקף את גישתו הכללית של טריסטרום, שיש לבחון את סיפורי המקרא במקום התרחשותם ('המחקר הישיר').

בעם מאשר אכלה החרב ביום ההוא' (שמ"ב יח, ח). בעברי ברכיבה תחת עץ־אלון גדול וזקן, איבדתי גם אני את כובעי ואת המטפחת שנאחזו בענף (א"י, בן עמרם, עמ' 346; מ"א, עמ' 467).

הטקסט עצמו מציין כי הפגיעה בעם שנס על נפשו הייתה על רקע הימצאותם של הלווחמים ב'יער'. המונח 'יער' הוא אפוא המפתח להבנת המפלה המלחמתית. יש חוקרים המזהים את המונח 'יער' במקרא עם אזור המגדל עצים.¹⁰ אחרים מציעים שבהקשרים מסוימים הכוונה למקום טרשים ומדרונות הרים המכוסים בתה (dwarf-shrub steppe) וגריגה (gamigue).¹¹ במקרה שלפנינו טריסטרם בוחן את משמעות היער שבפסוק על פי תנאי השטח שהעלילה מתרחשת בו לדעתו. התמונה המשתקפת מולו היא 'יער דליל' כלשונו היינו 'יער פתוח' (יער פארק, woodland) המאפיין את אזור המורדות המערביים של הר הגלעד (במקור 'יער אפרים', שמ"ב יח, ו). טריסטרם סבור כי המנוסה ביער דליל מסבירה את דברי הכתוב שתנאי השטח החריפו את הפגיעה בעם, ברם הוא אינו מציין מדוע. ייתכן שבתנאי שטח זה הלווחמים היו חשופים יותר לאויב, וכך איבדו את אלמנט ההפתעה, או שהעצים שהיו פזורים בשטח הפריעו למנוסתם בתהליך הנסיגה מהמערכה.

ההדגשה כי אבשלום נתלה ב'אלון הדומה לאלה', קשורה אף היא למציאות בשטח הספציפי, שטריסטרם מזהה בו את מהלך התרחשות הקרב – אזור של אלונים.¹² לכן מבחינתו אין הכוונה לאלה דווקא (Pistacia) אלא לאלון (Quercus) הדומה לה במידת מה, והמתאים יותר לתיאור הכתוב. להמחשת מה שהתרחש – היתלותו של אבשלום על העץ במהלך המנוסה – מוסיף טריסטרם גופף חוויתי־אישי. הוא מספר על 'גורל' דומה שפקד גם אותו – כובעו ומטפחתו נאחזו באחד מענפי האלון הישיש והגדול.

דוגמה מוחשית ביותר לגישתו של טריסטרם, שהצגת תמונות מן הווי החיים של תושבי ארץ ישראל ושכנותיה במאה התשע עשרה משקפת וממחישה את המציאות המקראית הקדומה, היא הדיון בשקמה (Ficus sycomorus) המתפתח בעקבות מחזה שראה. טריסטרם מקדיש לשקמה דיון נרחב יחסית שהוא מטפל בו בהיבטים שונים הקשורים לעץ, כגון תכונותיו, טיב הפירות, זיהויו ותפוצתו.

בהיותו בעיר צידון, אגב מקרה מזדמן של ישיבה תחת שקמה שנערות ערביות קוטפות מפירותיה, כותב טריסטרם את הדברים הבאים:

היינו יושבים תחת עץ שקמה ומשוחחים על חלקו במעשה זכי והנה נשאנו עינינו וראינו שתי ערביות קטנות חבויות בין הענפים ואורות את הפירות העלובים שהניב

10 פליקס, טבע וארץ (לעיל הערה 5), עמ' 107.

11 נ"ה טוריסיני, 'יער', א"מ ג, טורים 722-723.

12 אלון מצוי גדל באזור הגלעד (נ' פינברון־דותן וא' דנין, המגדיר לצמחי בר בארץ־ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 96), ברם כך גם האלה האטלנטית (שם, עמ' 419). מסתבר אפוא כי השטח שאותו זיהה טריסטרם עם זירת הקרב היה שטח שגידל אלונים.

העץ בשפע. אכן מי שמוצא בכך את פרנסתו אינו אלא עני מרוד ומה רב היה עוניו של הנביא עמוס כאשר אמר למלך שאינו אלא בוקר [...] ובלוס שקמים. את תאני השקמה האלה התפלות והמעוצות ראה אל נכון בחונו הנביא כשתיאר את התאנים בדוד אחד כ'רעות מאד אשר לא תאכלנה מרע' (יר' כד, ב) – סמל נאות לצדקיהו ועום ה' ולעמו (א"י, בן עמרם, עמ' 30; מ"א, עמ' 35–36).

באופן אסוציאטיבי מעורר המחזה החי המתרחש לנגד עיניו לערוך השוואה בין הבנות לבין הנביא עמוס הבולס שקמים. הנערות המסכנות הקוטפות שקמים תפלות ומעוצות יוצרת אצלו את הרושם כי גם הנביא עמוס היה אדם בעל יכולת כלכלית נמוכה. התמונה שהוא משרטט אינה בהכרח מחויבת, וייתכן כי השתכנע בכך לאור התרשמותו מהופעתם של רועים שפגש במהלך סיורו באזורנו ומפעילותם. הרועים נודדים עם עדריהם ומתנתקים ממקום יישוב, ולכן הם נאלצים להסתפק במזון מועט ולא משובח, לעתים אף מפירות וזרעים בשטחי הפקר.¹³ אין להוציא מכלל אפשרות כי פירות השקמה שנתקל בהם טריסטרים היו מאיכות נמוכה, על אף שפעולת הבליסה אמורה לפתח פירות איכותיים יותר.¹

על רקע היותם מזון ירוד מזהה טריסטרים את פירות השקמה עם 'תאנים רעות מאד אשר לא תאכלנה מרע' שתיאר הנביא ירמיהו (כד, ב). השאלה המתבקשת היא מדוע הציע טריסטרים שהתאנים הרעות אצל ירמיהו הן שקמים ולא זנים ירודים של תאנים (Ficus carica)?¹⁵ טריסטרים ידע כי השקמה והתאנה משתייכים לאותו סוג בוטני (Ficus), אשר על

13 על חייו, על כלכלתו ועל מעמדו של הרועה הקדום עסק ש"ז יעקב בן ארי בעבודת הגמר שלו, 'הרועה והמרעה בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשמ"ט, עמ' 22 35. העבודה עוסקת אמנם בתקופה מאוחרת לתקופת המקרא, אולם בוודאי תיאורי חייו של הרועה משקפים גם את תקופת המקרא.

14 'בליסה' בלשון מקרא (עמ' ז, יד) ו'סיטוף' בלשון חז"ל משמען פעולה של ניקוב פגי השקמה. פעולה זו, שיעקב גליל חקר באפריקה ובקפריסין, היא תהליך שנטרתי לגרות את פגי השקמה להפריש אתילן, שהוא הורמון הבשלה. חיתוך הפגה מביא להתפתחות מהירה בגודל ובמתקנת וללא בליסה הפרי חסר טעם. על פעולת הבליסה, ראו: י' גליל, 'השקמה בתרבות ישראל', טבע וארץ ח (תשכ"ו), עמ' 338 355. לפי הסבר אחר, הבליסה מונעת התפתחות רימות בתוך פירות השקמה, ראו: I. Löw, *Die Flora der Juden* IV, Vienna-Leipzig, 1934, p. 497. על הפועל 'בולס' במקרא ובשפות שמיות עתיקות ראו גם: ר"ש שטיינר, "'בולס' ו'שקמים' (עמוס ז, יד): מילים שאולות מדרום-ערבית עתיקה ועצים מיובאים מתימן', תימא ט (תשס"ו), עמ' 17 44.

15 וכן תרגמו התרגומים האנגליים: 'evil figs'. ראו למשל: *The Holy Bible*, London 1827, p. 797. (להלן התנ"ך הקדוש, 1827); *The Annotated Paragraph Bible According to the Authorized Version*, London 1886, p. 840. (להלן התנ"ך המפורש, 1886); *The Holy Bible*, London 1873, p. 783. (להלן התנ"ך הקדוש, 1873). להלן ובהמשך המאמר אציג מונחים מתורגמים משלושה תרגומים אנגליים אלה הקרובים לזמנו של טריסטרים. בחרתי בתרגומים אלה, שכן נוסחיהם לא עברו הגהה או תיקון כמו המהדורות השונות הקרויות *Revised Standard Version*, והם מבוססים על תרגום המלך ג'יימס. על תאנים נחותות, כגון תאנת בר (*Ficus carica caprifics*), שכונתה 'תאנת עיזים', ששימשה למאכל עיזים ראו: י' פליקס, עצי פרי למיניהם: צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד,

כן הן קרובות זו לזו מבחינה סיסטמטית. זאת ועוד, מקורות קדומים מלמדים כי השקמה נחשבה לתאנה מדברית, תאנת בר או תאנה שוטה.¹⁶ התמונה של הבנות השוהות על השקמה מזכירה לטריסטרים סצנה נוספת הקשורה לברית החדשה – טיפוסו של זכי על העץ כדי לצפות בישו, ובאופן עקיף גם את הצורך לטפס על העץ כדי לבצע את פעולת הבליטה, אך הוא אינו עוסק בטכניקה שלה.¹⁷ הוא עורך השוואה מעניינת בין אזכוריה של השקמה בתנ"ך לאזכוריה בברית החדשה, שכן בהיותו איש כמורה נוצרי שני אלה נחשבים קנונים חשובים בעולמו התאולוגי.¹⁸

זיהוי צמח מקראי על רקע תכונותיו
וזיהוי בעלי חיים לאור האתולוגיה

בספרות המקראית תועדה שורה של צמחים ובעלי חיים מהיבטים שונים כגון בית גידולם, תכונותיהם או מאפייניהם. במהלך המחקר השתמש טריסטרים בדיעותיו הבוטניות והזואולוגיות כדי לזהות צמחים ובעלי חיים לפי תיאורם בכתובים. כך למשל הזיהוי שלו לדודאים מבוסס על תכונת הריח האופיינית של הצמח. טריסטרים מזכיר את פריחת הדודאים בשני רישומים ביומנו שנעשו בחודש דצמבר 1863 בהיותו באזור חיפה ובשילה שבשומרון, ומציין שהם גדלים במקומות נוספים בארץ.¹⁹ בהיתקלותו הראשונה עם הדודאים באזור נחל הקישון הוא מזהה אותם באופן ודאי עם דודא רפואי (Mandragora autumnalis). וכך הוא מספר על הצמח ותכונותיו:

עמ' 91, הערה 90.

16 השקפה זו מצאנו במקורות יהודיים שונים, למשל: פירוש המשניות לרמב"ם (משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מהדורת 'קאפה, ירושלים תשכ"ג תשכ"ז), דמאי א, א; אשתורי הפרחי, ספר כפתור ופרח (אוצר ספרות ארץ ישראל א), א"מ לונץ (מהדיר), ירושלים תרנ"ו תרס"א, עמ' תקכו; והשוו: ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה: באור ארוך לתוספתא, סדר זרעים ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 491, הערה 59, המציין כי שמה היווני של השקמה *συκόμορος* בנוי משתי מילים: *συκα* משמעה תאנים ו-*μωρός* שטות, כלומר תאנים שוטים.

17 הגוסע מבורדו קשר את עץ השקמה בשנת 333 למסורת של העץ שזכי עלה עליו כדי לראות את ישו (לוקס יט, 2, 4). ראו: א' לימור, מסעות ארץ הקודש: עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 34, סעיף 11. טריסטרים חוזר על מסורת זו במקומות שונים שבהם הוא פגש בשקמה, בצידון, באזור ירחו (ראו לעיל), ובכיכר הירדן (א"י, בן עמרם, עמ' 380; מ"א, עמ' 514). החוקרים כינו את ההתקנות אחר פועלם של קדושים נוצרים בארץ, במיוחד בקשר שלהם לצמחים, בשם הבוטניקה הקדושה, וכאן נחשפת תופעה זו בדבריו של טריסטרים. על הבוטניקה הקדושה במקורות הנוצרים בימי הביניים, ראו: ז' עמר, 'סוגיות בישוב, בחקלאות ובנוף ארץ-ישראל בימי הביניים', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, תשנ"א, עמ' 130-141.

18 כאן נדרשתי רק להיבט המחקר הישיר של הדיון בשקמה, ובהמשך הדברים אשוב להציג תובנות נוספות העולות מניתוחו.

19 א"י, בן עמרם, עמ' 124; מ"א, עמ' 165-166.

זה אחד הצמחים המעניינים ביותר של הארץ, על שושנת עליו הרחבים מאוד, הדומים לעלי פרימולה, ועל תפוחת הפרחים הדומים לפעמונים שבמרכזה. ריח הפרחים לא היה בשום פנים רע בעינינו, אם כי יש המתארים אותו כמסריח. מזור שיש בו חריפות כלשהי, אך אין כמעט כל ספק שזהו הצמח הנזכר בבראשית ל', יד, ובשיר השירים ז', יג. מצאנו שאינו נדיר בשום חלק של ארץ-ישראל, אך הוא מצוי בעיקר בעמקי ביצות (א"י, בן עמרם, עמ' 79; מ"א, עמ' 103-104).

בבר' ל', יד ובשה"ש ז', יג מתוארים הדודאים כצמח בר ריחני ונחשק. לזיהוי הדודאים הוצעו צמחים שונים. תרגום השבעים ואונקלוס (בר' ל', טו: 'ברוחי') זיהו אותו עם הדודא הרפואי.²⁰ יש מפרשים מסורתיים מימי הביניים שזיהו את הדודאים עם יסמין (Jasminum), סגל ריחני (Viola odorata) ותאנה (Ficus carica), אולם אין זיהויים אלה נראים.²¹ זיהוי הדודאים שבמקרא עם דודא רפואי (mandrakes) הובא בתרגומו הערבי של רס"ג לבר' ל', יג ('לפאח'), וכן בתרגום האנגלי,²² והוא מקובל גם על חוקרי הבוטניקה שבמקרא.²³ טריסטרום מתמקד בריחו של הדודא הרפואי, וכפי שאפשר להבין מדבריו מטרידה אותו שאלת טיבו של הריח. משה"ש ז', יד משתמע כי ריחם נעים, אולם טריסטרום שהבין כי מדובר בריח הפרחים התקשה בכך שהרי ריחם חריף ולא עדין במיוחד. הוא אמנם שולל את הדעה (שמקורה אינה מצוין) שריחם רע ממש, אך מסכים שריח הפרחים אינו מתאים למקראות. מתברר כי טריסטרום ביקר בכרמל ובאזור שילה בחודש דצמבר, ראשית פריחת הדודא.² מתקבל הרושם כי לא ידע שהמקרא מדבר על ריחם הטוב של פירות הדודא המתפתחים מאוחר יותר, וככל הנראה הייתה לו דעה מוקדמת שמדובר בפרחים.²⁵ הדודא הוא מטיפוס תפוצה מזרח ים-תיכוני,²⁶ ואינו גדל באירופה, ולכן ייתכן שטריסטרום לא

- 20 ראו: י' פליקס, עולם הצומח המקראי: תיאורם וזיהויים של הצמחים שזכרו בתנ"ך על רקע הכתובים, ספרות הז'ל ויוון, וטבע הארץ בלוויית מאה לוחות ציורים, רמת גן תשכ"ה, עמ' 192.
- 21 על זיהויים אלו ראו: א"א שמש, 'מונחי טבע בתרגום הפרסי לתורה לר' יוסף ב"ר משה בן המאה הי"ד (חלק ראשון)', בית מקרא קעד (תשס"ג), עמ' 260-279.
- 22 ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 37; התנ"ך המפורש, 1866 (לעיל הערה 15), עמ' 31; התנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 37.
- 23 על הדודאים וזיהויים במחקר המודרני ראו: לעף (לעיל הערה 14) ג, עמ' 365 ואילך; ר' פטאי, אדם ואדמה: מחקר במנהגים אמונות ואגדות אצל ישראל ואומות העולם א, ירושלים תש"ב, עמ' 219; פליקס (לעיל הערה 20), עמ' 192; F. Rosner, 'Mandrakes and Other Aphrodisiacs in the Bible', *Koroth 7* (11-12) (1980), pp. cclxxvii-cclxxxiv and Talmud'.
- 24 א' דפני, 'דודא רפואי', ע' אלון (עורך ראשי), מ' לבנה וד' הלר (עורכים), החי והצומח של ארץ-ישראל: אנציקלופדיה שימושית מאויירת 11: צמחים בעלי פרחים ב, תל אביב 1990, עמ' 91.
- 25 קצת מפליא שטריסטרום אינו נדרש כלל להיבטים הפולקלוריסטיים הקשורים לדודאים, היינו לשימוש בצמח לטיפול בבעיות פריון, על אף שמדובר במסורות ידועות החשובות מאוד להבנת הסיפור בבראשית.
- 26 פינברון ודנין (לעיל הערה 12), עמ' 592.

הכירו מקרוב. על אף ביקוריו הממושכים בארץ, בפועל לא שהה טריסטרם בכל המקומות לאורך כל ימות השנה, כך שהיכרותו עם האובייקטים שחקר, כמו למשל דודא רפואי (*Mandragora autumnalis*), לא הייתה תמיד מוחלטת.

אחד האזורים ששימשו מושא מחקרי לטריסטרם היה ירושלים וסביבותיה, שכן אזור זה תופס מקום נכבד בהיסטוריוגרפיה המקראית. במהלך תצפית על הר הבית בראותו קן של דרור הבית (*Passer domesticus*) מקשר טריסטרם באופן אסוציאטיבי את התמונה שראה עם דימוי הדרור המקנן בסמיכות למזבח שנוכר בתה' פד, ד. וכך הוא כותב: 'באחד החגוים גיליתי קן דרור (*Passer cisalpina*), הדומה למין שלנו עד כי קשה להבחין בניהם. על ציפור כזאת כתב המשורר בתהלים: "גם צפור מצאה בית ודרור קן לה אשר שתה אפרחיה את מזבחותיך ה' צבאות מלכי ואלהי". הסנוניות עזבו את העיר לימות הגשמים, ואילו הדרורים נשארו נאמנים לה בכל התפוכות שעברו עליה' (א"י, בן עמרם, עמ' 137; מ"א, עמ' 185–186).

זיהוי הדרור שבמקור זה עם הדרור של ימינו (*sparrow*) הובא גם בתרגומים אנגליים,²⁷ ובוהיו זה תומכים גם החוקרים המודרניים.²⁸ טריסטרם אוחז בוהיו זה בהסתמך על דרך חייו של עוף זה. הדרור הוא עוף יציב בארץ לאורך כל ימות השנה והוא מקנן באזור הר הבית. אשר על כן הוא עשוי להיות דוגמה קולעת לסימול הקשר העז שיכול להירקם בין האדם למתחם המקודש, כעוף שבמשלו של דוד המשמש דימוי לאדם הקשור למקדש ולמזבח כדרור לקינו.²⁹ כאן המקום לציין, כי טריסטרם נדרש בכמה מקומות ביומנו לנדידתם של עופות נוספים הנזכרים במקרא, תופעה המתועדת בפסוק 'גם חסידה בשמים ידעה מועדיה ותר וסיס [קרי: וסוס] ועגור שמרו את עת באנה ועמי לא ידעו את משפט ה' (יר' ה, ז).³⁰ חשוב היה לטריסטרם להוכיח כי הנביא הכיר היטב את תופעת הנדידה, וכן את תאריכי הנדידה המדויקים, ולכן השתמש בה הנביא להעברת המסר התאולוגי, שבשונה מהעופות היודעים את מועד הנדידה עם ישראל אינו יודע את ה'.³¹

27 ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 639; התנ"ך המפורש, 1886 (לעיל הערה 15), עמ' 621; והתנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 630.

28 פליקס (לעיל הערה 5), עמ' 140.

29 מנחם דור בספרו החי בימי המקרא המשנה והתלמוד, תל אביב תשנ"ז, עמ' 147, מציין כי טריסטרם מזהה את הדרור עם הסנונית, ולא היא הכינוי האנגלי *sparrow* וגם השם המדעי במקור האנגלי *Passer cisalpina*, בשפה המדעית של היום *Passer domesticus*, מכוונים לדרור, וכך תרגם בצדק ח' בן עמרם. הסנונית הנודדת אינה מתאימה לסמל את הקשר למקדש כמו הדרור היציב בארץ, ושמה נתחלק לו לדרור *sparrow* ב"swallow" (סנונית). על נדידת הסנוניות והיותן מקייצות בארץ ישראל עומד טריסטרם במקומות שונים ביומנו. ראו למשל: א"י, בן עמרם, עמ' 80; מ"א, עמ' 105–106.

30 א"י, בן עמרם, עמ' 138; מ"א, עמ' 186.

31 טריסטרם מתאר את לוח הזמנים המדויק של נדידת החסידה הלבנה (*Ciconia ciconia*) במילים הבאות: 'מכל מקום החסידה "ידעה מועדיה", וביום הפסחא ראינו לראשונה את העופות האלה חולפים לאליהם בדרך צפונה. למחרת כיסו החסידות את כל בקעת גינוסר, וכעבור עוד יומיים לא נותרה אף

בצוקית (*Monticola solitarius*) פגש טריסטרים במהלך סיורו במקומות שונים באזור צידון, באלפווה (الكوّة) שעל נהר הליטאני שבלבנון, ובאזור מנזר מר סבא שבמדבר יהודה.³² בעקבות התצפית בצידון הוא מתעד מסורת זיהוי של הצוקית עם הציפור הנזכרת בתה' קב, ח ('שקדתי ואהיה כצפור בודד על גג'): 'העוף המעניין היחיד שצדתי בין הצורים היתה צוקית בודדת (*Petrocincla cyanea*), ציפור אשר יש סוברים שאליה התכוון משורר התהלים באומרו 'כצפור בודד על גג' (תה', קב, ח) ('א", בן עמרם, עמ' 31; מ"א, עמ' 36). דימוי הציפור הבודד לצד דימויים פיוטיים נוספים השאובים מעולם הטבע כגון כוס הרבות (שם, ז) והערער (שם, יח), משמשים ביטוי עז לבדידותו ולצערו של המשורר שנדרף על ידי שאול ונאלץ להתנתק מסביבתו הטבעית. על אף שבקריאה ראשונית של הפסוק אפשר לפרש כי הציפור הבודד הוא סתם עוף שניתק ממסגרת להקתו, כפי שהציעו תרגומים ופרשנים שונים,³³ טריסטרים ממקד את הזיהוי לצוקית דווקא.³

טריסטרים אינו עוסק במשמעות הזיהוי ומקורו, ברם מתקבל הרושם שהוא נראה בעיניו סביר בהחלט. שמה המדעי של הצוקית היום הוא *Monticola solitarius* ועצורה בו תכונת הבדידות של העוף. ברם זיהוי זה קשה שכן הצוקית היא עוף שאינו מוכר השכיח בנופים הררים של מצוקים ומדרונות טרשיים ובאופן מועט במשכנות אדם. לפי ספרות הפאונה בישראל נראית הצוקית לעתים על חומות ירושלים, ואפשר שלפי טריסטרים דימוי העוף בפסוק המצוי על גג או על קיר הולם תופעה זו,³⁵ אך עדיין הזיהוי אינו מחויב.³⁶

פרשנות זיהוי של אלמנטים על רקע

תפוצתם באזור גאוגרפי ספציפי

לצד זיהוי האלמנט המקראי על פי תכונותיו או התנהגותו כפי המשתקף במציאות של

אחת; כולן יצאו למקומות הצפוניים יותר ('א", בן עמרם, עמ' 370; מ"א, עמ' 501).

32 'א", בן עמרם, עמ' 202; מ"א, עמ' 272; שם, בן עמרם, עמ' 446; מ"א, עמ' 604.

33 כמו שתורגם בחלק מהתרגומים האנגליים המתוקנים: 'I wail in solitude like a bird that flutters on the roof-top'. ראו: *The New English Bible with the Apocrypha*, Oxford University Press, New York 1971, p. 699. and Cambridge University Press, על פי התקבולת שבפסוק 'גם צפור מצאה בית ודרור קן לה' (תה' פד, ד), יש לשער כי 'צפור' הוא דרור הבית (*Passer domesticus*). והשוו 'פליקס, החי של התנ"ך: ספר הזואולוגיה המקראית, וזיהויים של כל בעלי החיים שבמקרא, ותיאורם על רקע התנ"ך, המשנה, המדרש והתלמוד וטבע הארץ, תל אביב תשט"ו, עמ' 86, המזהה 'צפור' בעברית מקראית ו'צפרתא' בארמית עם דרור.

34 ומעניין כי בתרגומים בני זמנו תורגם sparrow, היינו דרור, ולא bird סתם. ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 648; התנ"ך המפורש, 1866 (לעיל הערה 15), עמ' 332; התנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 632.

35 ה' היינצל, ר' פיטר וג' פרסלאו, הציפורים: מגדיר שדה שלם לציפורי אירופה והמזרח התיכון, 'ככפי (מתרגם ומתאים לתנאי ארץ ישראל), תל אביב תשמ"א, עמ' 242; ע' פז, 'צוקית', החי והצומח (לעיל הערה 24), 6: עופות, עמ' 372 373.

36 ראו: דור (לעיל הערה 29), עמ' 147.

ארצות המקרא שימשו את טריסטרם גם תיאורי התפוצה שלו. כבר ציינו קודם לכן את מפגשו של טריסטרם עם עץ השקמה (*Ficus sycomorus*) בעת שהותו בעיר צידון. בעקבות מפגש זה הוא נדרש גם לשאלת זיהויה ותפוצתה בספרות המקרא. א. זיהוי השקמה לאור תפוצתה בחבלים חמים של לבנון וארץ ישראל. טריסטרם יוצא נגד זיהויים מוטעים של השקמה שהיו מקובלים באירופה, וזאת על יסוד תפוצתה באזורים ספציפיים בלבנון, בארץ ישראל ובמצרים. וכך הוא כותב:

ואולם זהו [השקמה] עץ רגיש שאינו עולה יפה בהרים; ובאמת עד כמה שאני זוכר לא מצאתיו מעולם מחוץ לחוף הים, אשר הקרה אינה פוקדת אותו ועמק הירדן שחומו רב עוד יותר. עובדה זו מתאימה לכתוב בדברי הימים א, פרק כז כח: 'ועל הזיתים והשקמים אשר בשפלה בעל חנן הגדרי' וגם לכתוב בתהילים עח, מז: 'הרג [...] שקמותם בחנמל', שכן במצרים אשר שכחה בה השקמה, אין כמובן לעולם כפור. כל הפסוקים הללו מספיקים בכדי להפריך את הדעה המקובלת שעץ זה, הנזכר בבבית הישנה והחדשה גם יחד, הוא הדולב המזרחי, המצוי על גדות נחלים בסוריה; לעומת זאת הם מחזקים את דעתי, שהשקמה בשפלה היא *Ficus sycomorus* (א"י, בן עמרם, עמ' 30; מ"א, עמ' 35-36).

דברים דומים כותב טריסטרם בהיותו באזור יריחו. גם שם הוא מציין כי השקמה גדלה במקומות חמים בלבד, וכי יש שזיהו אותה בטעות עם עץ הדולב:

אין להחליף את העץ שעלה עליו המוכסן [בסיפור המופיע בלוקאס, יט, 1-10]³⁷ בדולב המזרחי, השכיח על פלגי צפון הגליל, כי זה היה עץ השקמה (*Ficus sycomorus*), שכבר הזכרתיו בתיאור שפלת פניקיה, אך הוא נעדר לגמרי מן ההרים שבתוך הארץ (א"י, בן עמרם, עמ' 164-165; מ"א, עמ' 220).

זיהוי השקמה המקראית עם ה-*Ficus sycomorus* הובא במקורות שונים, וניתן לומר שזהו זיהויה המקובל והמוסכם על רובם של המקורות הפרשניים. זיהוי זה הובא במקורות היהודיים המסורתיים³⁸ ובתרגום האנגלי לתנ"ך (*sycamore*),³⁹ ובזיהוי זה תומכים גם החוקרים המודרניים.⁴⁰ טריסטרם אינו מפנה לתרגומים או למקורות מחקרניים המציעים זיהוי זה, אך הוא משכנע באשר אליו לאור השוואת אזכורי השקמה בפסוקים לתפוצתה

37 לפי הסיפור בלוקס עלה המוכס זכי על עץ השקמה כדי לראות את ישו. על סיפור זה בדבריו של טריסטרם ראו לעיל בציטוט שלפני הערה 13.

38 על השקמה במקרא ראו: לעף (לעיל הערה 14) א, 274-280; פליקס (לעיל הערה 15), עמ' 161-167.

39 ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 483; התנ"ך המפורש, 1886 (לעיל הערה 15), עמ' 441; התנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 477.

40 ראו: גליל (לעיל הערה 14) ולעף (לעיל הערה 14).

בארץ ישראל ובמצרים באזורים גאוגרפיים שאקלימם חם. מוצאה של השקמה הוא ממזרח אפריקה הטרופית, ומשם נפוץ העץ לאורך חופי המזרח התיכון, לחבלים חמים יחסית. לפי זיהוי שרווח באירופה השקמה הנזכרת בתנ"ך ובברית החדשה היא דולב מזרחי (*Platanus orientalis*), ויש להניח כי יסודו של זיהוי זה בעובדה שזהו עץ גדול יחסית ובעל עצה (wood) טובה להכנת קורות לבניין ולחרושת העץ.¹ ראוי לציין שרבים מהתרגומים הקדומים, כגון השבעים, הוולגטה, אונקלוס ויונתן, זיהו את הדולב המזרחי עם הערמון המקראי הנזכר בסיפור הפצלות של יעקב (בר' ל, לו) ובנבואותיו של יחזקאל (לא, ח), ואכן עץ זה מתאים מאוד לזיהוי עם הערמון.²

ברישומים נוספים ביומנו שולל טריסטרם את זיהוי השקמה עם הדולב על רקע אי התאמת תפוצתו של הדולב לסיפורי המקרא. דולב מזרחי גדל בנחלים בצפונה של ארץ ישראל, כמו למשל באזור החולה, נחל שניר, ברע'וז (برعوز) ואלכוזה שעל הליטני,³ ואילו השקמים מתרכזים בתחומיה של ארץ ישראל, בעיקר במישור החוף וכדברי המקרא 'בשפלה' (מל"א י, כז; דה"ב א, כז–כח; שם, ב, ט, כז). זאת ועוד, לפי הבנתו משמעות הפסוק 'הרג בברד גפנם ושקמותם בחנמל' (תה' עה, מז), המכוון למכות מצרים הוא, שמכת ברד או כפור ('חנמל') גרמה למותם של עצי השקמה במצרים, שכן זהו עץ תרמופיל (אוהב חום). טריסטרם מדגיש אפוא את הצורך הבסיסי להכיר את אזורי התפוצה של השקמה בארץ ישראל ובמצרים, ומסתבר כי ידיעותיו בתחום זה מבוססות בין היתר על תצפיות שערך במהלך סיורו.

ב. זיהויים של בעלי חיים באזור הבשן. דוגמה נוספת לזיהוי המבוסס על תפוצתו של בעל חיים מקראי קשורה להצעתו של טריסטרם לזהות את 'פרות הבשן' עם הג'אמוס (*bubalus bubalis*, בעברית החדשה: תאו, בערבית: جالموس).⁵ ראוי להדגיש כי

41 על טעות נפוצה זו של זיהוי השקמה עם הדולב ראו: H. N. Moldenke and A. L. Moldenke, *Plants of the Bible*, New-York 1952, p. 107

42 על זיהוי הערמון המקראי עם הדולב המזרחי בתרגומים העתיקים ראו בהרחבה: 'פליקס, עצי בשמים יער ונוי: צמחי התנ"ך והז'ל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 208.

43 על עצי הדולב באזור החולה, נחל שניר והליטני מספר טריסטרם בעת סיורו במקומות אלה, ללא קשר להבחנה הכללית שלו לגבי תפוצת העץ. ראו: א"י, בן עמרם, עמ' 432, 433, 444, 446; מ"א, עמ' 584, 585, 601. על תפוצת עצי הדולב בארץ ראו: פינברון-דנין (לעיל הערה 12), עמ' 275.

44 רש"י בתהלים (שם) ציין כי 'חנמל' משמעו מכת ארבה. אך כפי שציין בצדק פליקס (לעיל הערה 15), עמ' 162, הערה 13, השקמה היא אחד העצים המעטים שהארבה אינו תוקף (יש להניח שרש"י שחי בצפון צרפת לא הכיר מקרוב את תופעת הפלישה והחרס החקלאי של הארבה, שכן הארבה מתרבה באזורים חמים בלבד). יהליעם טען כי המונח חנמל הוא לשון נקייה לכנימות, ואכן כנימות רבות תוקפות את פירות השקמה. ראו: ש' יהליעם, 'עולם החי בימי אבותינו', המשק החקלאי ז' (1944), עמ' 9.

45 להלן נשתמש בשם הערבי ג'אמוס. השם 'תאו' ל-*bubalus bubalis* נתקבל אמנם בלשון העברית החדשה, אולם מאחר שזיהוי של התאו המקראי (דב' יד, ה) נתון במחלוקת נמנענו במכוון מלהשתמש בו.

על אף שהצירופים 'פר בשן' ו'פרות בשן' שטריסטרום נוקט אינם מדויקים, שהרי המונחים המקראיים הם: 'מריאי בשן' ו'אבירי בשן', ההקשר הטקסטואלי שלהם מעיד שמדובר במין של פר.⁴⁶ כשטריסטרום פגש בג'אמוס באזורים ביצתיים בקרבת הכינרת, בחולה או בכיכר הירדן הוא זיהה אותו עם 'פרים בבשן' שנוכרו בהקשרים שונים במקרא כבעלי חיים חזקים. וכך הוא מספר: 'על אדמת הביצה עמדו כמה עדרי תאואים, שקועים למחצה בבוץ – צאצאי פרות הבשן' (א', בן עמרם, עמ' 321; מ"א, עמ' 433). באופן דומה הוא מספר על גידולם במשק החקלאי בכיכר הירדן למגוון מטרות: 'התאו, שהוא כנראה "פר הבשן", ממלא בכיכר הירדן את מקומו של כל טיפוס בקר אחר. לאחר משימה של רב, וחלבו דשן וטעים, כפי שנוכחנו בכל לגימה מספלי הברזל הגדולים שהובאו לנו יום יום מן המחנה' (א', בן עמרם, עמ' 439; מ"א, עמ' 593–594).⁴⁷

מוצאו של הג'אמוס הוא באסיה. מתרגמים, פרשנים וחוקרים זיהו אותו עם סוגי בקר שונים שנוכרו במקרא, כמו ה'תאו' (דב' יד, ה; יש' נא, כ)⁴⁸ וה'מריאי' (שמו"ב ו, יג; יש' א, יא).⁴⁹ ואולם, לאחרונה טענו החוקרים זהר עמר וירון סרי כי מן המקורות הכתובים של תקופת המקרא וספרות חז"ל, ואף מהממצא הארכאולוגי, אין ראיה חד-משמעית ומוצקה שהג'אמוס אכן גדל בארץ ישראל וסביבותיה לפני ראשית תקופת ימי הביניים. דבריהם מצריכים בחינה מדעית מחודשת של סוגיה זו.⁵⁰

בפועל אין בתיאורי המקרא כל פרטים ייחודיים (למעט החזוק, העולה מן הצירוף 'אבירי בשן') העשויים לסייע בזיהוי פרות הבשן. מעניין לציין, כי גם התרגומים העתיקים, השבעים והוולגטה, בתרגומיהם ליח' לט, יח ('פרים מריאי בשן') לא הציעו מין מסוים

46 כגון יח' לט, יח: 'פרים מריאי בשן'; תה' כב, יג: 'סבבוני פרים רבים אבירי בשן כתרונ'.
 47 על השימוש בתאו לאחר משימה גם בבואו לאזור החולה ראו: א", בן עמרם, עמ' 437; מ"א, עמ' 591.
 48 על הצעות הזיהוי של ה'תאו' המקראי ראו: י"מ לוינגר ומ' דור, 'שבע החיות הטהורות', תורה ומדע ד (תשל"ה), עמ' 47–49; א' ביליק, 'התוא אינו עוף', בית מקרא כא (תשל"ו), עמ' 458–461; י' פליקס, חי וצומח בתורה: תיאור בעלי החיים והצמחים שבתורה מאוירים על ידי כמאתיים תמונות וציורים, י"א דבורקס וי' דבורקס (מהדירים), ירושלים תשמ"ד, עמ' 88; א' פרנקנברג, 'תוא, תאו, מריא או ג'אמוס', ארץ היעל, 17 (1991), עמ' 16–20; דור (לעיל הערה 29), עמ' 38–39.
 49 על זיהוי הג'אמוס עם המריא בתרגום הערבי של רס"ג לתורה ראו: י' רצהבי, תפסיר לרב סעדיה, קרית אונו תשנ"ד, עמ' ד. חוקרים רבים תמכו בזיהוי זה, ראו: פליקס (לעיל הערה 33), עמ' 20; ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא: למן תקופת האבן ועד לימינו ב, ירושלים תשס"ז, עמ' 362–363; מ' כסלו, 'מריאי', על אתר ג (תשנ"ח), עמ' 51–62.
 50 מ' דור סבור כי הג'אמוס לא היה ידוע בארץ ישראל בתקופת המקרא, אולם אין הוא מציג הוכחה לכך (דור, לעיל הערה 29), עמ' 41. דיון רציני בעניין הובא לאחרונה אצל החוקרים עמר וסרי. ראו י' עמר וי' סרי, 'מתי הגיעו הג'אמוסים לנופי המים של ארץ-ישראל?', קתדרה 117 (תשס"ו), עמ' 63–70.

של בקר, אלא פירשו 'מריא' במשמעות של מפותם או שמן.⁵¹ בהנחה שטריסטרום לא הושפע מתרגומו של הרס"ג (שויהא את המריא עם הג'אמוס), מתקבל הרושם כי לעובדה שטריסטרום פגש בג'אמוסים בחלק הצפוני של עבר הירדן המזרחי (אזור הגולן) הנכלל בבשן הייתה השפעה מכרעת על הזיהוי. בכל זאת, מתעוררת השאלה מה הביא את טריסטרום לזהות את הפרים שבבשן עם הג'אמוס ולא עם גזע משובח אחר של בקר הבית (Bos sp.)⁵² כגון פרת הגולן, אחד הגזעים שגידלו באזור הגולן במהלך המאה התשע עשרה?⁵³ מסתבר כי מלבד היותו של הג'אמוס בן בקר שכיח באזור הכינרת והחולה, השופעים מקורות מים המתאימים לגידולו, זהו בן בקר בריא וחזק, כפי המשתמע מהפסוקים, שיש בו תועלת רבה לבני המקום.⁵ כפי שמציין שמואל אביצור הג'אמוס אכן התייחד מהבקר המקומי הרגיל בחווקו, בחסינותו מפני מחלות ובכושרו לעבודה בחריש ובדיש, וכן משום חלבו השמן שנודע לתהילה.⁵⁵ אם כן, גם במקרה דגן טריסטרום הושפע מאוד ממה שראה בפועל בשטח, למרות שאין בפסוקים כל ראייה מוחצת לכך.

ג. זיהויים של צמחים ובעלי חיים באזור עין גדי. הדיון בתופעת טבע או בזיהוי אלמנט מקראי על רקע האזור הגאוגרפי שהוא נזכר בו בולט בעת ביקורו של טריסטרום באזור עין גדי. בהיותו בנחל דוד הוא עוסק בעלילות ובמזמורים שרקעם הוא נופו האקוטי של הנחל והמצוקים הגבוהים והחשופים הסובבים אותו, נווה מדבר השופע מים וצמחים המזמינים אליהם בעלי חיים ייחודיים. על רקע שאון זרימת המים, המפלים

- 51 על המריא בתרגומים העתיקים ראו: ש"א ליונשטם, 'מריא', א"מ, טורים 455-456.
- 52 כפי שעשה התרגום האנגלי שכינה את הפרים שביח' לט, יח bullocks, היינו שוורים. ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 889; התנ"ך המפורש, 1866 (לעיל הערה 15), עמ' 939; התנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 782.
- 53 במאה התשע עשרה גידלו בארץ ישראל בעיקר ארבעה גזעים של פרות: הבקר המקומי, הפרה הביירונית, הבקר הדמשקאי, ופרות הגולן שהיו תת-גזע של הבקר המקומי. פרות אלה גדלו בגולן ובגליל ועקב תנאי המרעה הטבעי הטוב והאקלים ההררי התפתחה בהמה בעלת גוף חסון וחזק, שהניבה חלב רב ושימשה גם כבהמת עבודה. ראו: ש' אילן, 'נופי ארץ-ישראל במאה הי"ט', קרדום 34 (תשמ"ד), עמ' 62. עוד על הבקר בארץ ישראל במאה התשע עשרה ראו: ש' אביצור, חי יום-יום בארץ-ישראל במאה התשע עשרה, תל אביב תשל"ג, עמ' 225-226.
- 54 על גידול הג'אמוס בארץ במאה התשע עשרה ראו גם: ו' גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, ח' בן עמרם (מתרגם), ה: השומרון (ב), ירושלים תשמ"ד, עמ' 236. את הג'אמוס גידלו בעמקים החמים שלאורך השקע הסורי-אפריקני עוד בתקופות קדומות. על כך כותב הסופר הערבי שהאב אלדין אחמד אבן עבד אלוהאב אלגוריי (1279-1332 מכונה בקיצור: אלגוריי) בחיבורו האנציקלופדי נהאית אלארב פי פנון אלארב, 10, קהיר 1924, עמ' 125: 'הג'אמוסים בארץ א-שאם (ארץ ישראל וסוריה, א"ש) מצויים באגואר (העמקים שלאורך השקע הסורי-אפריקני, א"ש) ובחופים ובמקומות החמים מרובי המים. משתמשים בהם להרישה למשא, למשיכת עגלות ולחלוב את חלבם. [...] חלב הג'אמוס הוא מן הטעימים שבמיני החלב והשמנים ביותר' (על פי תרגומם של עמר וסרי, לעיל הערה 50, עמ' 70). ומעניין כי טריסטרום עומד על אותם שימושים ונתונים שמוסר א-גוריי. אין ספק כי מדובר בבעל חיים משמעותי בחקלאות ובמציאות של חבלי ארץ זו.
- 55 אביצור (לעיל הערה 53), עמ' 226.

חיות הטרף שבסביבה מסביר טריסטרם כמה מזמורי תהלים (מב; נז) המיוחסים לדוד.⁵⁶ בעקבות המפגש עם היעל הנובי (*Capra nubiana*), יונק הרבייוור (=אוכל עשב) מוצק ושרירי, שמבנה גופו מותאם לטיפוס על מצוקים התלולים, מתאר טריסטרם את מיומנות הטיפוס של שאול ואנשיו המחפשים אחר דוד על 'צורי היעלים' (שמ"א כד, ב).⁵⁷ את ריחוקם של היעלים והצבאים ממקורות המים וסבך הקנים הירוקים המשמשים להם מזון, הוא מנמק בחשש מפני הציידים האורבים להם, ולטענתו זהו הרקע לדימוי ערגת האיל אל המים שמזכיר המשורר בתה' מב, ב. חשוב להדגיש כי אין כוונתו של טריסטרם שהאיל חי באזור זה, אלא שמראות היעלים שראה באזור עין גדי עשויים לשמש המחשה לערגת האיל למים.⁵⁸

בעל חיים אחר שמזכיר טריסטרם ביומנו לנוף של אזור עין גדי הוא שפן הסלעים (*Procavia capensis syriaca*).⁵⁹ במהלך הרצאת הדברים הוא דן בכמה פרטים הנוגעים לאזכורו של השפן במקרא: תיאור חייו החברתיים בספר משלי (ל, כו) והגדרתו בעל חיים טמא האסור באכילה לפי חוקי הכשרות המקראיים (וי' יא, ה; דב' יד, ז). וכך הוא כותב:

בצוק שמעלינו מצאנו הערב בפעם הראשונה את השפן של כתבי הקודש (*Hyrax syriacus*) הקרוי *וַיֵּר* (ובר) בערבית. זה היה פרט מבוגר, גדול בערך כמו ארנבון מגודל היטב; אוזניו קצרות, ראשו עגול, רגליו הארוכות מהלכות על הכף; אין לו זנב, ובמקום טפרים יש לו ציפורניים. בשיניו הבלתי מפותחות ובחותכותיו הקצרות הוא עושה רושם של חיה מחוסרת כל אמצעי הגנה. 'שפנים עם לא עצום וישימו בסלע ביתם' (משלי ל, כו). ואולם צורי הסלעים הם מחסה לשפנים ובצוקים כאלה הם בטוחים למדי. עד כה לא התקשינו מעולם בתפיסת החיה (א"י, בן עמרם, עמ' 190; מ"א, עמ' 253–254).

56 א"י, בן עמרם, עמ' 225; מ"א, עמ' 301 303. על טבע במזמורי תהלים בכלל, ועל המזמורים שהרקע להם הוא נופי טבע באזור עין גדי והנחלים שסביבו בפרט, כבר כתבו החוקרים פליקס והראובני. ראו: פליקס (לעיל הערה 5), עמ' 278 280; נ' הראובני, מדבר ורועה במורשת ישראל, גאות קדומים 1991, עמ' 78 79. וראו עוד בהרחבה: א"א שמש, 'טבע ונוף בספר תהילים כמדיום להתבוננות ביחסי אדם-טבע-אלוהים', א' צור (עורך), תהילים: דברי הכינוס הראשון של המחלקה למורשת ישראל, אריאל תשס"ז, עמ' 99 121, ובמקורות שהובאו שם.

57 א"י, בן עמרם, עמ' 218; מ"א, עמ' 293.

58 האייל המקראי מזוהה עם נציגים של משפחת האיילים (*Cervidae*), היינו אייל הכרמל (*Capreolus capreolus coxi*) או היחמור (*Dama dama*). נציגים אלה לא היו נפוצים באזורים בעלי אופי מדברי. איילי כרמל היו נפוצים בתקופות קדומות בכל האזור הים תיכוני (אזורי חורשים, אחו, שדות), ואילו היחמורים היו נפוצים בחורשים צפופים בגליל. ראו: ה' מנדלסון וי' יום-טוב, 'איל הכרמל, 'יחמור', החי והצומח (לעיל הערה 24), 7, עמ' 254 255. לסיכום של מקורות, קדומים ומאוחרים, לזיהוי האייל המקראי, ראו: ז' עמר, 'לזיהוי האיל, הצבי והיחמור', על אתר טו (תשס"ט), עמ' 7 20.

59 השו': 'הרים הגבהים ליעלים סלעים מחסה לשפנים' (תה' קד, יח). על הרקע הנופי של פסוק זה, המתאים לאזור עין גדי שמצויים בו היעל ושפן הסלעים, ראו: פליקס (לעיל הערה 5), עמ' 305 308.

טריסטרום מתאר באופן פרטני את מבנה גופו של השפן, ככל הנראה בעבור מי שאינם מכירים אותו באופן ישיר. השפן אינו גדל באירופה ותחום תפוצתו מגיע לכל היותר לדרום-מזרח תורכיה. עצם השוואת מבנה גופו לארנבון מרמזת כנראה גם לטעות הרווחת של זיהוי השפן המקראי עם הארנבת (ארנבת השדה, *Lepus capensis*), שהיא חיית בר, או עם הארנבון (*Oryctolagus cuniculus*, באנגלית: Rabbit), שהוא בעל חיים מבוית.⁶⁰ לפי טריסטרום השפן המקראי הוא בוודאי שפן הסלעים,⁶¹ על אף שבתרגומים קדומים כגון השבעים והוולגטה הוצע לזהותו עם הדרבן.⁶² את משמעותו של מש' ל, כו הוא מסביר לאור בית גידולו המיוחד של שפן הסלעים, אזור סלעים ומצוקים תלולים, המשמש לו מקום גידול בטוח, שכן השפנים יכולים להסתתר ולברוח בינות הסלעים. לחיזוק הרעיון הוא מעיד מניסיונו האישי על הקושי הגדול שהיה לו ולאנשיו ללוכדו בשל עובדה זו.

לפי חוקי המקרא נאסר השפן באכילה בנימוק שהוא מעלה גירה אך אינו מפרס פרסה (וי' א', ה; דב' יד, ז). בעקבות המפגש עם השפנים בעין גדי טן טריסטרום בהגדרתו כמעלה גירה, עובדה אנטומית שעוררה ספקות בקרב חלק מהחוקרים. וכך הוא מציג את הבעיה:

זה לא כבר עוררו בעיה מגוחכת בעניין מניית השפן בספר דברים עם החיות האסורות באכילה למרות היותן מעלות גירה, בעוד שידוע שאין לו קיבה של מעלה-גירה. כל מי שיסתכל ביצור הזה כשהוא עסוק בהנעת לסתותיו ביושבו בחגורת-הסלע, יבין עד כמה טבעי הדבר שיתאר אותו כך כל אדם הכותב מתוך תצפית רגילה, ולא על סמך בדיקה אנטומית, וזאת בלי לדון בשאלה אם 'העלאת גרה' בעברית משמעה יותר מ'לעיסה' נוספת (א"י, בן עמרם, עמ' 190; מ"א, עמ' 254).

שאלת העלאת הגירה של השפן הינה סוגיה הדורשת ידע באנטומיה, ולא רק בתחום האתולוגיה של בעלי חיים. העיסוק בשאלה אם המקרא דייק בפרט זה קשור לביקורת המקרא, תחום רגיש לאדם מאמין כטריסטרום. הוא מסכים עקרונית עם העובדה שאין לשפן קיבה של מעלה גירה המחולקת למספר מדורים. ברם, הוא מתייחס בזלזול לגישה הרואה בתיאור המקראי סתירת המציאות, שכן לפי המקרא העלאת הגירה היא פעולה של הנעת הפה ולא מבנה של קיבה ולעיסה נוספת של המזון. דרכו להתמודד עם ההתנגשות שבין המקרא והמדע היא בהבחנה ביניהם מבחינת הכלים שלהם לבחון את המציאות – הידע המקראי מבוסס על תצפית פשוטה המראה כיש 'מעין לעיסה', ואילו המדע האנטומי המשוכלל מסיק את מסקנותיו על סמך ניתוח של גוף השפן, כך שיש כאן שתי גישות שונות.⁶³

60 על חילוף הארנבת והארנבון עם השפן המקראי ראו פליקס (לעיל הערה 48), עמ' 23, 87.

61 זיהוי זה רווח בקרב נוסעים נוספים, למשל וילאם פרנסיס לינטש. ראו: ו"פ לינטש, מסע מחקר אל הירדן וים-המלח, ר' זאבי (מהדיר), ש' גונן (מהדיר), תל אביב תשמ"ד, עמ' 234, 273.

62 ראו: דור (לעיל הערה 29), עמ' 56.

63 השאלה אם השפן מעלה גירה או לא נתונה בפולמוס של החוקרים עד היום, ויש המציעים הסברים

באזור עין גדי צפה טריסטרום ב'אשכל הכפר' הנזכר בשה"ש, א, יד, גידול חקלאי מקומי, ותיאר אותו ואת שימושי: 'את הכופר של עין גדי, הנזכר בשיר השירים, הכרנו בשיח נאה, הנושא אשכולות פרחים נחמדים לבנים ורודים, וקרוי אלחנא בפי הערבים [جَنَاء, הוספה שלי, אא"ש], המפיקים ממנו את הצבע בשם זה – הוא ה"Lawsonia alba של הבוטנאים' (א"י, בן עזמר, עמ' 226; מ"א, עמ' 303).⁶ הכופר המקראי זוהה במהלך הדורות עם צמחים שונים כגון קינמון הקמפור (*Cinnamomum camphora*) ואיגנית ציפורן (*Eugenia Caryophyllata*).⁶⁵ זיהוי 'הכפר' שבשיר השירים עם הכופר הלבן (*Lawsonia inermis*), שיה אע עץ נמוך ממוצא טרופי, כפי שמציע טריסטרום, הוא הנראה ביותר. הכופר מתאים לגידול באזור עין גדי, ואף ישנן עדויות לגידולו בארץ, אם כי בתקופות מאוחרות יותר (משנה ותלמוד).⁶⁶ לעומת זאת, אין כל עדות היסטורית לגידולם של איגנית הציפורן וקינמון הקמפור בארץ. כפי שציין פליקס הזיהוי עם הכופר הלבן נתמך מתרגומים עתיקים (השבעים והפשיטתא) וממקורות פרשניים ומחקריים כאחד.⁶⁷

טריסטרום מציע את זיהוי הצמח ללא ניסיון לנמק מדוע הוא תומך בו. בשטף הדברים אפשר להבחין בשני פרטים שהוא מסתמך עליהם: אזור עין גדי בו גדל הצמח כפי שנזכר בפסוק: 'אשכל הכפר דודי לי בכרמי עין גדי' (שה"ש א, יד), וכן אשכולות הפרחים הלבנים של הכופר המתאימים למונח 'אשכל הכפר'. לפי עדויות מקבילות מן המאה התשע עשרה שימשו פרחי הכופר ועליו בתרבות ובפולקלור הארץ-ישראליים למטרות קוסמטיות. הפרחים שימשו קישוט לנשים ולהסרת ריחות רעים בבתים, ואילו העלים שימשו להכנת צבע החינה לצביעת שיער ואיברים שונים בגוף. ייתכן כי על רקע פן תרבותי זה הקשור לסיפור האהבה של הדוד והרעייה שבשיר השירים ראה בו טריסטרום מתאים לזיהוי.⁶⁸

שונים (התנהגותיים ואנטומיים) מדוע חשבוהו הקדמונים למעלה גירה. בשעת התגוננות מבצע שפן הסלעים תנועות לעיסה בלא מזון בפיו, התנהגות המעוררת את הרושם כי הוא מעלה גירה. יש זואולוגים הטוענים כי אכן יש כאן העלאת גירה, אך הדבר לא הוכח. יש ששיערו כי הגדרת השפן בעל חיים מעלה גירה קשורה לעובדה, שבצמוד למעי הגס הארוך מצויים שני מעיים עיזורים נוספים (מלבד המעי העיזור המיו השק), ובמעיים אלה מתבצע עיכול נוסף של המזון (ע' אלון ור' מלצר, 'שפן הסלעים', החי והצומח לעיל הערה 24 [7: יונקים, עמ' 233]). ייתכן כי מבנה אנטומי זה לצד הנעת הלסתות הביא להגדרתו מעלה גירה.

64 היום מכונה הכופר הלבן *Lawsonia inermis*

65 פליקס (לעיל הערה 42), עמ' 76 77. לאיגנית הציפורן סינונימים אחרים: *Syzygium aromaticum*

Eugenia aromaticum

66 ראו: משנה, שביעית ז, 1.

67 על זיהוי הכופר המקראי ראו: לעף (לעיל הערה 14) ב, עמ' 219 220; וראו: פליקס (לעיל הערה 42),

עמ' 76 79, המעגן זיהוי זה בשפות שונות כגון סורית עתיקה (כופרא), אכדית (*kupura*) ועוד.

68 השוו לדבריו של האדריכל האיטלקי ארמטה פיארוטי, ששהה בירושלים בשליחות סוראיה פחה בין השנים 1854 1861, המתאר את שימושי הפרחים ונוגע באפשרות שיוכו לתקופה המקראית, אם כי ללא זיקה לצמח מסוים: 'פרחיו של הצמח הנזכר ('חינא') מצטיינים ביופיים והם דומים לאשכולות

הבחנה בין הנוף, הפאונה והפלורה האירופיים ובין הארץ־ישראליים

טריסטרם מדגיש כמה פעמים את ההבדלים שבין הנוף הארץ־ישראלי לבין הנוף באירופה, וכן את השוני בתפוצתם של מיני צמחים או בעלי חיים באזורים אלה. הבחנות מסוג זה העומדות על הבדלים בין מינים שונים (אף אם הם שייכים לאותו סוג בוטני או זואולוגי) עשויות להשפיע על הבנת פרשיות העוסקות בדימויים, במטפורות ובמשלים הלקוחים מצמחים או בעלי חיים. זאת ועוד, מסתבר כי הערות מסוג זה יוצאות חוצץ נגד פרשנים אירופיים שניסו להציע זיהויים על פי הנוף, הפלורה והפאונה שהכירו בארצותיהם, על אף שבפועל נוף זה שונה מנופה של ארץ ישראל. טריסטרם עורך השוואות והבחנות בין עולם הטבע האירופי ובין הארץ־ישראלי בכמה הקשרים, כמו במסגרת הדיון על המונח 'ער כרמלו' ובזיהויו של הקורא, ולהלן נעמוד על דוגמאות אלה.

כאשר המשלחת מגיעה לאזור הר הכרמל עורך טריסטרם השוואה בין הנופים והיערות של אירופה לבין תצורת הנוף הצמחית הקדומה שהמקרא מכנה 'כרמל' או 'ער כרמלו' (מל"ב יט, כג; יש' לב, טו; לו, כד). בנקודה זו מזכיר טריסטרם את המחברים האירופיים הרבים שהזהירו שאין לצפות לנוף יפה בארץ ישראל, ואף הדגישו כי 'ער כרמלו' לא יותיר רושם מיוחד על מי שמכיר היטב את הנופים במערב. טריסטרם מסכים כי בהשוואה לנופי האלפים או הפירנאים נוף היער כאן דל, אולם בהשוואה לנוף גבעות ארץ־ישראל רגיל יש בכרמל יופי ייחודי. בכל אופן טוען טריסטרם כי בעיני התושב הישראלי בתקופת המקרא נוף 'הפארק' המתגלה כאן נחשב יפה, ולכן יש לראות את הדברים מנקודת מבט מקומית.⁶⁹ טריסטרם מזהה את המונח 'כרמל' עם הנוף הכללי שהוא צופה עליו, אך אין הוא מציין לאיזו תצורת צומח (formation) הכוונה. הבחנה מסוג זה חשובה מאוד להבנת פסוקי המקרא, שכן במסריו התאולוגיים מזכיר ישעיהו מונחים כמו 'כרמל', 'ער', 'לבנון' המתארים תצורות צמחיות. לטענת פליקס המונח 'כרמל' מתאר נוף של שיחים, ואילו 'ער' הוא נוף של עצים בגודל בינוני ('חורש ים־תיכוני') ו'לבנון' הוא נוף של עצים גבוהים (forest).⁷⁰ דוגמה נוספת להבחנה בין מינים ארץ־ישראליים לאירופיים קשורה לזיהוי הקורא המקראי. הקורא מתואר בפסוקים כעוף הנפוץ באזור ההררי של ארץ ישראל אשר נוהגים לרדוף אחריו, כנראה במהלך ציד. כמו כן הוא מתואר כעוף שלא כל ביציו בוקעים לאחר

ענבים ססגוניים ומפצים ריח נעים. הערבים קולעים מהם זרים לקישוט הראש וממלאים בהם את בתיהם [...] הצמח קרוב לודאי נזכר בתנ"ך ומאחר שידועים אנו כי המנהג היה נפוץ במצרים העתיקה, אין זה בלתי סביר להניח כי נשות העברים הקדמונים סיגלוהו לעצמן כבר בעידן ההוא'. ראו: א' פירוטי, מנהגים ומסורות בארץ ישראל (ספרית מסעות ארץ ישראל 5), ר' זאבי (מהדיר), ע' ארבל (מתרגם), תל אביב תשמ"ה, עמ' 110.

69 א"י, בן עמרם, עמ' 84-85; מ"א, עמ' 111-112.

70 על משמעותו הנפית של המונח 'כרמל' במקרא ראו: פליקס (לעיל הערה 5), עמ' 186-187.

הדגירה, משל לשכרו של אדם ששיג את ממונו במרמה (שמ"א כו, כ; יר' יז, יא). התרגומים הציעו לזהות את הקורא בכמה אופנים: תרגום השבעים לשמ"א, כו, כ: *ζυυατικόρα* (=ישוּף עציִם, *Asio otus*), וליר' יז, יא: *πέροδix* (=חגלית, *Perdix perdix*); תרגום יונתן ליר': 'קוראה'; בוולגטה: *perdix*; ובפשיטתא: 'חגלא', 'חגלתא'.⁷¹

טריסטרום מזהה את הקורא שבמקרא עם העוף המכונה בימינו בשם זה (שמו המדעי: *Ammoperdix heyi*). ביומנו מתעכב טריסטרום על אזכור הרדיפה אחריו: 'מצאנו גם את הקורא הקטן והיפה השוכן בכיכר ים־המלח; הוא קטן במקצת משלנו צבע רגליו ומקורו תפוז בהיר, ועל צדי גופו פסים שחורים, לבנים וערמוניים (*Caccabis heyi*). הוא־הוא הקורא שדויד שיווה אל־נכון לנגדו בהמשילו את עצמו לקורא הנרדף בהרים' (א"י, בן עמרם, עמ' 150; מ"א, עמ' 201). על המרדף הרגלי אחר הקורא, עוף קרקע שאינו מרבה לעוף, מדווח טריסטרום מניסיונו האישי בהיותו בעבר הירדן המזרחי: 'בכפרין מצאנו ממש שפעת קוראים (*Caccabis heyi*) והשגנו רבים מהם ברגל' (א"י, בן עמרם, עמ' 395; מ"א, עמ' 532). לטענתו הקורא הארץ־ישראלי, הוא הקורא המקראי, נבדל בהופעתו החיצונית מהקורא האירופי, ככל הנראה הקורא אפור גרון (*A. griseogularis*) המצוי בדרום אירופה.⁷² כאמור לעיל, השבעים והוולגטה זיהו את הקורא עם החגלית (*Perdix perdix*). בתרגום האנגלי לתנ"ך מכונה הקורא המקראי *partridge*,⁷³ כינוי שבדרך כלל ניתן לחוגלה (*Alectoris chukar*), אך גם לחגלית. מסתבר יותר שבדומה לשבעים ולוולגטה הכיר התרגום האנגלי את החגלית הנפוצה ביותר בין החגלות באירופה והיחידה באירופה המרכזית והצפונית, וספק רב אם הכיר את הקורא (*Ammoperdix heyi*), שתחום תפוצתו הוא מזרח ים־התיכון.⁷⁴ בכל אופן ברור שטריסטרום לא אימץ זיהוי זה. אמנם הוא לא דן באופן ישיר בזיהויים של התרגומים השונים, אך ברור כי חשוב היה לו להצביע על המין הארץ־ישראלי המשקף את הגרטיב המקראי. טריסטרום אינו מנמק ואינו מבסס את זיהוי הקורא המקראי עם הקורא של ימינו. בהתחשב בתכונת החוגלה לרוץ ולדגור על ביצי עופות אחרים, כמו הקורא, זיהוי החוגלה עם הקורא המקראי בא בהחלט בחשבון, אך טריסטרום מתעלם מכך.⁷⁵

יש לציין כי טריסטרום נגע בהצעות הזיהוי שלו לא רק בהבדלים שבין מינים ארץ־

71 על התרגומים ומשמעותם ראו: 'אחיטוב, 'קרא', א"מ ז, טור 215; מ' דור וי"מ לוינגר, 'קורא דגר ולא ילד', בית מקרא כ (סג, תשל"ה), עמ' 570. וראו בהרחבה: א"א שמש, 'לזיהוי של הקורא והקורא המצרי במקרא ובספרות חז"ל', לשוננו לעם נא גב (תש"ס תשס"א), עמ' 62, 66.

72 על קורא אפור גרון ראו: היינצל, פיטר ופרסלאו (לעיל הערה 35), עמ' 104.

73 השם קורא תורגם: *partridge* בשמואל ובירמיה (ראו בהערה הקודמת). ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 342, 790; התנ"ך המפורש, 1866 (לעיל הערה 15), עמ' 308, 831, התנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 339, 775.

74 על תפוצת החוגלית והקורא ראו: היינצל, פיטר ופרסלאו (לעיל הערה 35), עמ' 102, 104. 75 זיהוי הקורא המקראי עם החוגלה הובא במקורות שונים. ראו: שמש (לעיל הערה 71), עמ' 62, 66.

ישראליים לבין מינים אירופיים, אלא גם בהבדלים שבינם לבין מינים שמקורם באזורים נוספים. כך למשל הוא מציין שיש שזיהו את השפן המקראי עם השפן החבשי, ברם אין לכך יסוד. וכך הוא כותב: 'שפן זה [=שפן הסלעים, אא"ש] שונה מן המין החבשי שאתו זיהו אותו בטעות, ואפשר תמיד להכירו לפי הכתם החלוד החיוור שאמצע גבו – הגיוון היחד בפרוותו השחומה' (א"י, בן עמרם, עמ' 190; מ"א, עמ' 254). אכן יש יסוד מוצק לטענתו של טריסטרום, שכן רשימות בעלי החיים האסורים באכילה שמציין המקרא מתעדות בעיקר מינים ארץ-ישראליים. בארץ ישראל מצוי מין אחד של שפן – שפן הסלעים – ואילו השפן החבשי נפוץ באפריקה בלבד.⁷⁶

הידרשות למסורות זיהוי ארץ-ישראליות עממיות ביומן המסע נדרש טריסטרום גם למסורת זיהוי עממית שהייתה מקובלת בקרב תושבי ארץ ישראל. אף שמדובר במסורת זיהוי אחת שהוא שולל, עצם הדיון בה מעיד שהוא רואה בעיסוק במקורות מסוג זה חלק אינטגרלי מתהליך חשיפת האמת של מחקרו. המסורת שהוא מציג היא זיהוי ה'צרי' המקראי עם זקום מצרי (*Balanites aegyptiaca*). הצרי הנזכר במקרא (בר' מג, יא; יר' ה, כב; מו, יא; יח' כז, יז) הוא חומר מרפא סחיר שגדל בגלעד ושהיה אחד ממוצרי הייצוא של ארץ ישראל דרך הים התיכון. לפי התרגומים העתיקים וספרות חז"ל ה'צרי' אינו שם של צמח אלא כינוי לשרף של עץ, אך זהותו של העץ ממנו הופק השרף לא צוינה.⁷⁷ על חוסר הבהירות באשר למקור השרף מעידה גם המחלוקת באשר לזיהויו שנפלה בין חוקרי הבוטניקה המקראית, שהציעו לזהות אותו עם שורה של גידולים כמו האפרסמון (*Commiphora Gileadensis = C. opobalsamum*), הלבנה הרפואי (*Styrax officinalis*), והליקודמבר המזרחי (*Liquidamber orientalis*).⁷⁸ בתארו את עולם החי והצומח של אזור ים המלח כותב טריסטרום: 'בין הצמחים הבולטים ביותר אמנה גם את הצורי המדומה (*Balanites aegyptiaca*), עץ קוצני, שמפריו הגדול, הדומה לזית וקריו בפי

76 נראה שכונתו לשפן העצים (*Dendrohyrax sp.*) החי בקניה ובקלימנג'רו שבאפריקה. ראו: ה' מנדלסון וי' יום-טוב, 'סדרת השפנאים', החי והצומח (לעיל הערה 24), עמ' 233.

77 כך, למשל תרגום השבעים: *ρητιν*; הולגטה: *resina*; תרגום אונקלוס ותרגום יונתן לבר' לו, כה: קטף; תרגום יונתן ליר' ה, כב; מו, יא; יח' כז, יז: שעיף (כלומר שרף). על זיהויים אלו ראו: מ' זהרי, 'צרי', א"מ, טור 770.

78 לדעת י' פליקס האפרסמון שהוא שיח קוצני ממשפחת הבושמיים, שרפו הריחני נחשב אחד הבשמים היוקרתיים בעת העתיקה, מוזהה עם השמות: בשם, צרי, נטף וקטף, שבמקרא, ובלסם, ואופובלסמון, שבספרות חז"ל ואצל סופרי יוון ורומא. פליקס (לעיל הערה 42), עמ' 39-43. לעף סבר שנטף, צרי וקטף הם שמותיו של הלבנה הרפואי. אולם קשה לקבל זיהוי זה, הואיל ואי אפשר להפיק ממנו בושם (לעף לעיל הערה 14), עמ' 388-394. זהרי לעומת זאת צידד בזיהוי האפרסמון עם הליקודמבר. ראו: M. Zohary, *Plants of the Bible*, Cambridge 1982, p. 192. על זיהויים נוספים של מונחים אלה עם הזקום המצרי (*Balanites aegyptiaca*) הגדל בר בבקעת הירדן או עם אלת המסטיק (*Pistacia lentiscus*), ראו בהרחבה: פליקס, שם.

הילידים "זקום", ממצים ומוכרים לצליינים מין שמן, שמכנים בטעות "צורי גלעד" (א"י, בן עמרם, עמ' 153; מ"א, עמ' 206).

תושבי בקעת ים המלח אחזו במסורת המזהה את הצרי הגלעדי עם זקום מצרי, שמזרעיו הפיקו שמן שבמאה התשע עשרה שימש בסיס להתקנת שמנים מבושמים או תרופות.⁷⁹ זיהוי זה צוין על ידי חוקרים נוספים במאה התשע עשרה, כמו סגן הימיה האמריקני ויליאם פרנסיס לינטש (Lynch) שערך מסע מחקר באזור בקעת הירדן וים המלח (1848).⁸⁰ טריסטרם דוחה מסורת זו ללא נימוק וללא הצעה אלטרנטיבית. הזיהוי של הילידים אכן אינו נראה מכמה סיבות: שמן הזקום אינו ריחני דיו להיחשב בושם. זאת ועוד, זקום מצרי כשמו גדל במצרים ולא היה צורך להביאו אליה מאזור ארץ ישראל כאמור במקרא (בר' מג, יא).

זיהוי של טריסטרם מול הפרשנות היהודית המסורתית או השומרונית

במספר מקומות ביומן מסע מציע טריסטרם זיהויים שאינם עולים בקנה אחד עם הפרשנות היהודית המסורתית. אחת הדוגמאות לכך שנעמוד עליה בהקשר אחר (ראו תת-הפרק: 'דיון בהצעות זיהוי של חוקרים מודרניים בני זמנו') היא זיהוי התפוח המקראי, שרובם המוחלט של הפרשנים היהודיים מזהה עם תפוח של ימינו, עם המשמש. הדוגמה השנייה שנתעכב עליה בשורות הבאות היא זיהוי 'ערבי הנחל' עם הרדוף הנחלים. טריסטרם הזכיר ביומנו את הרדוף הנחלים במקומות רבים ותקצר היריעה מלפרטם.⁸¹ בהיותו בלבנון מתאר טריסטרם את אפיק 'נהר האוהראני' (ازهراني) ואת צמחי הגדות הגדלים בו, באזכור 'ערבי הנחל' הנוכרים בהקשרים שונים במקרא (וי' כג, מ; מש' ל, יז; איוב מ, כב): 'בנהר השני, נהר אוהראני (נהר הפרחים), שהיה עטור הרדופים בתחילת פריחתם הלא הם "ערבי נחל", הגיעו המים עד לחגורות הרתמה של סוסינו' (א"י, בן עמרם, עמ' 38; מ"א, עמ' 46). על זיהוי זה חוזר טריסטרם בהגיעו לוואדי קלט: 'התקדמנו לאורך הגיא נורא הווד של ואדי קלט, אשר עינינו יכלו לגלותו מפעם לפעם בתהום המסחררת, בין גדות המצמיחות קנים והרדופים, הלא הם "ערבי נחל" (א"י, בן עמרם, עמ' 150–151; מ"א, עמ' 202).

לפי מסורת חז"ל (בבלי, סוכה לד ע"ב) 'ערבי נחל' הם הערבה מסוג Salix. ואולם כפי שציין פליקס שאלת זיהויה בתרגומים מורכבת יותר. למשל תרגום השבעים זיהה אותה

79 על שימושי השמן לתעשיית הבשמים ולמטרות רפואיות ראו: פליקס (לעיל הערה 42), עמ' 13; ז' עמר, 'הגידולים החקלאיים בבקעת הירדן בימי הביניים', ש' דר וז' ספראי (עורכים), הכפר הקדום בארץ ישראל (ארץ: מחקרים ופרסומים בגאוגרפיה), תל אביב תשנ"ז, עמ' 321–322.

80 ראו: לינטש (לעיל הערה 61), עמ' 159 ובהערת המהדיר מס' 1, והשוו מולדנקה (לעיל הערה 41), עמ' 84.

81 וכבר הבחין בכך חיים בן עמרם בתרגומו העברי לספר. ראו: א"י, בן עמרם, עמ' 474.

עם ה־*itréa*, שמה היווני של הערבה, אך גם עם ה־*áγνος*, שמו היווני של שיח־אברהם מצוי (*Vitex agnus-castus*), הגדל אף הוא על גדות נחלים.⁸² טריסטרום הציע לזהות את ערבי נחל עם הרדוף הנחלים (*Nerium oleander*) שאף הוא צמח הידרופילי הגדל על גדות נחלים ואפיקים ונפוץ באזורים נרחבים יחסית בארץ. זיהוי זה, המוצע על ידי פרשנים נוספים,⁸³ מעורר כמה שאלות: על מה מתבסס טריסטרום בזיהוי ערבי הנחל עם ההרדופים?⁸⁴ על רעננות השיח או על יפי פרחיו, כיאה לצמח המשמש בטקס דתי? או שמא דבריו מתבססים על מסורת כלשהי? ייתכן כי טריסטרום הניח שהרדוף הנחלים הוא צמח ים־תיכוני נפוץ ביותר (כאמור, הוא מזכירו פעמים רבות), ולפיכך הוא שימש חלק מפולחן הצומח המקומי.⁸⁵ לעת עתה אין בידנו הסבר מניח את הדעת לזיהוי זה.

עיסוק בזיהויים של התרגום האנגלי למקרא כפי שציינו הזוג מולדנקה בהקדמה לספרם 'צמחי התנ"ך' (1952),⁸⁶ 'התנ"ך (או התרגום) של המלך ג'יימס',⁸⁷ וכך גם התרגומים האנגליים שבאו בעקבותיו, עשו שירות חשוב להבנת צמחי המקרא. ברם, במקרים מסוימים תרגומים אלה שלא הכירו מקרוב את טבעה של ארץ ישראל הנחילו לדורות שאחריהם זיהויים שאינם נכונים. טריסטרום שכאמור התבלט בשאלות זיהוי בהערותיו ובהסבריו למילונו המקראי של סמית (ראו לעיל) היה מודע לבעייתיות של תרגום הטקסט המקראי לשפות זרות.

בין דפי יומנו עמד טריסטרום על טעויות ושיבושים שנפלו בתרגום האנגלי בקשר לזיהויים של מונחי טבע. כך למשל הוא מציין כי יש והמתרגם האנגלי מציע שם אחד לבעלי חיים אחדים, אך למעשה מדובר במינים שונים הקרובים זה לזה. לדוגמה, 'התנ"ך האנגלי השתמש במילה Owl לתרגום חמש מילים עבריות שונות שחלקן מציינות עופות דורסים שונים, כגון אוה, שעיר וכוס.⁸⁸ דברי ביקורת חריפים מפנה טריסטרום כלפי התרגום האנגלי בקשר לתרגום המונח אלון: 'תרגום המלה "אלון" בנוסח האנגלי של

82 על הערבה בתרגומים, במקרא ובספרות חז"ל ראו: לעף (לעיל הערה 14) ג, עמ' 323 331; ב' צ'יזיק, אוצר הצמחים, הרצליה תשי"ב, עמ' 215 217; פליקס (לעיל הערה 42), עמ' 203.

83 ראו: מולדנקה (לעיל הערה 41), עמ' 217.

84 בתרגום האנגלי זוהו ערבי הנחל עם הערבה: 'willows of the brook'. ראו: התנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 143.

85 פינברון ודנין (לעיל הערה 12), עמ' 508.

86 מולדנקה (לעיל הערה 41), עמ' 8 9, ויושם לב לטעויות הרבות שנפלו בתחומי הבוטניקה והזואולוגיה כאחד.

87 מפעלו של המלך ג'יימס הראשון (1566 1625) כלל יוזמה ליצירת תרגום רשמי של התנ"ך. תרגום זה, שנעשה מעברית ומיוונית יצא לאור ב־1611 וקריו התנ"ך של המלך ג'יימס (*King James Version*), נחשב (עד היום) התרגום המוסמך של התנ"ך באנגלית (*Authorized Version*). עם המתרגמים נמנו חוקרים מאוניברסיטאות לונדון, אוקספורד וקיימברידג' שהשתמשו בין היתר גם בפרשנות יהודית. א"י, בן עמרם, עמ' 55; מ"א, עמ' 69.

התנ"ך משובש בכל מקום' (א"י, בן עמרם, עמ' 299; מ"א, עמ' 402). לטענת טריסטרום אידיוקים אלה נובעים מאי הכרה של הצמחים ושל בעלי החיים המקומיים ומהבנה לקויה של השפה העברית. דוגמה לכך היא זיהויו של התרגום האנגלי את הראם עם בעל חיים הקרוי חד־קרן, על אף שהמקרא מדבר על בעל חיים בעל שתי קרניים.⁸⁹ להלן אציג כמה דיונים של טריסטרום בזיהויים של בעלי חיים שיש להם קשר ישיר או עקיף להצעות הזיהוי של התרגום האנגלי. בחלק מהמקרים הוא מתעמת בגלוי עם התרגום האנגלי ומבקר אותו, ובמקרים אחרים אי הסכמתו להצעותיו של התרגום האנגלי מתבררת לאחר השוואת הצעת הזיהוי שלו עם התרגום האנגלי והעמדתם זה מול זה. הלוייתן, בעל החיים המסיים את מענה ה' לאיוב (איוב מ, כה–לב; מא, א–כו), מתואר בטקסט באופן הממוג בין מציאות ודמיון, וחלק מהדברים יסודם במסורת על מפלצות הים השכיחה במיתולוגיה ובפולקלור של עמים רבים. כפי שציין פליקס ביסודו של דבר הלוייתן המתואר הוא תנין היאור, אולם בתוך תיאורים אלה השתרבבה גם דמותו של הלוייתן, היונק הימי הגדול שביצורים.⁹⁰ על רקע דמותו העמומה והמעורפלת של הלוייתן התעלם התרגום האנגלי מהצעת זיהוי קונקרטי וכתבו כהווייתו בתעתיק אנגלי (Leviathan).⁹¹ לזיהויו של הלוייתן נדרש טריסטרום בעת ביקורו בנחל תנינים, והוא מזהה אותו בוודאות עם תנין היאור (*Crocodylus niloticus*): 'ברור לגמרי כי זוהי החיה הנקראת "לוייתן" בספר איוב, ורושם הפסוקים יגבר אם נזכור שהיצור היה אל נכון מוכר לא רק במצרים – למחבר הספר בחסד עליון – אלא גם לאיוב עצמו ולבני דורו שהתגוררו על גדות פרת או ליד הנחלים והביצות של כנען' (א"י, בן עמרם, עמ' 80; מ"א, עמ' 105).

89 א"י, בן עמרם, עמ' 13; מ"א, עמ' 12, על פי דב' לג, יז: 'בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו בהם עמים ינגח'. לדעתו של טריסטרום (שם) הראם המקראי הוא המין *Bos primigenus*, שור בר שהיה נפוץ גם באירופה. טריסטרום תומך בעמדה השוללת את זיהוי הראם עם חד־קרן, שמקורה הקדום כנראה הוא תרגום השבעים שתרגם: 'ראם': *monoceros*. יש חוקרים הסבורים כי המקור לדמותו האגדית של חד־קרן, הנזכר בספרי מדע ופרשנות קדומים, הוא הראם (*Oryx*) שבפרופיל נראה בעל קרן אחת. ראו למשל: פליקס (לעיל הערה 5), עמ' 102–103. על חד־קרן בכתבי אריסטו ראו: D. M. Balme (ed.), *Historia Animalum*, (Cambridge Classical Texts and Commentaries 38), Cambridge 2002, II, 499b, 20 (p. 93). מסורות על חד־קרן הובאו בתלמוד הבבלי: 'שור שהקריב אדם הראשון קרן אחת היתה לו במצחו קרן אחת' (שבת כח ע"ב; והשוו: חולין נט ע"ב: 'וקרש אע"פ שאין לו אלא קרן אחת מותר'). במקום אחר מציין טריסטרום כי ה־*Oryx* מזוהה כנראה לפי התרגום האנגלי עם התאו או שור הבר. ראו: הפאונה והפלורה של פלסטינה (לעיל הערה 6), עמ' 5.

90 על הלוייתן באיוב ראו פליקס (לעיל הערה 5), עמ' 357–358.

91 בשלושת הנוסחים של התרגום האנגלי הובא התרגום הבא לאיוב מ, כה: 'Canst thou draw out leviathan with an hook?' (Job XLI, 1). ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 595; התנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 587. כך הובא גם בתנ"ך המפורש, 1866 (לעיל הערה 15), עמ' 560, אולם בהערה 4 שם, שהוספה על ידי מדפיסי התרגום (ללא אוכרו מקורה) צוינה האפשרות לזיהוי הלוייתן עם התנין: 'most probably the crocodile, or the great Saurian reptiles in general'

טריסטרוס אמנם אינו מתעמת עם התרגום האנגלי באופן גלוי, אך ברור כי הצגת הזיהוי בנימה החלטית מנוגדת לחלוטין לספקנותו של התרגום. יש מקום להניח שטריסטרוס ביכר את הזיהוי עם התנין על פני הזיהוי עם היונק הימי הגדול, על אף שגם דמותו השתרבבה לתוך הפסוקים, על רקע היותו נפוץ ומוכר באזור ארץ ישראל ובמצרים. הרציונל הוא שאיוב כנראה ניסה להעביר את מסריו התאולוגיים באמצעות התנין שהיה מוכר יחסית לקדמונים, בניגוד לזיהוי שוכן הימים הגדולים (כנראה לזיהוי ראשתן, *Physeter catodon* [=acrocephalus]) שהיה מוכר פחות. טריסטרוס הנחוש בזיהוי הזיהוי עם התנין, אינו מנמק את הכרעתו מתוך הפסוקים וגם אינו עומד על מורכבות הסוגיה. הצעתו אמנם מסתדרת באופן עקרוני עם תיאור הזיהוי כבעל חיים שאי אפשר לצודו בחכה (מ, כה), וגם עם תיאור המגינים שבגופו (מא, ז-ח). אך כאמור ישנם תיאורים המתאימים לזיונק הימי, כמו למשל תיאור סילונו אדים היוצאים מנחיריו, הרלוונטיים לזיהוי שהוא בעל דם חם, ולא לתנין שהוא זוחל בעל דם קר (איוב מא, יא).⁹²

במקרה אחר יוצא טריסטרוס חוצץ נגד הצעת התרגום האנגלי לזהות את התנשמת שברשימת העופות הטמאים (וי' יא, יח) עם הברבור (*Cygnus*).⁹³ וכך הוא מתנסח: 'אף אחד משני המינים האלה (הברבור המזמר והברבור המצוי) אינו יכול להחשב לתנשמת הנזכרת בתורה, שבתרגומנו ניתן לה בטעות השם "ברבור", וכמעט לא ייתכן שבפי בני ישראל היה שם לעוף שראו לעתים כל כך נדירות (אם ראוהו בכלל) 'א"י, בן עמרם, עמ' 139-140; מ"א, עמ' 188).⁹⁴ למעשה זיהוי התנשמת המקראית עם הברבור מופיע כבר בוולגטה,⁹⁵ ויש להניח כי התרגום האנגלי שאב את זיהויו ממקור זה. קשה לדעת בוודאות אם טריסטרוס ידע את מקור הזיהוי, שכן אין הוא מציין זאת במפורש, בכל אופן ייתכן שאף אם ידע זאת חשוב היה לו לצאת כנגד התרגום האנגלי דווקא משום שהיה מקובל בתקופתו. טענתו העקרונית של טריסטרוס היא שהברבור הוא עוף נדיר וכנראה שלא היה מוכר לבני ישראל. טריסטרוס דבק בשיטתו, שבמסגרת הזיהוי הרלוונטי יש לחפש בעלי חיים מקומיים, ולא כאלה שלא היו מוכרים גם אם הם מתאימים לתיאור המקרא. זיהוי התנשמת עם הברבור הוא אכן יחידאי; רבים מהתרגומים והפרשנים, יהודים ונוכרים כאחד, מזהים את התנשמת עם עופות דורסי לילה שונים.⁹⁶

92 על הנימוקים לזיהוי הזיהוי עם התנין ראו עוד: פליקס (לעיל הערה 5), עמ' 357 358.

93 על זיהוי התרגום האנגלי את התנשמת עם ה-*swan* (ברבור) ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 127; התנ"ך המפורש, 1866 (לעיל הערה 15), עמ' 110; התנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 125.

94 על זיהוי התנשמת עם עופות מים במקורות הספרותיים האירופיים, ובסירו-הקספלה, ראו: ד' טלשיר, 'שמות בעלי-החיים בתרגום הארמי של השומרונים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א, עמ' 264.

95 על זיהוי זה ראו: דור (לעיל הערה 29), עמ' 107.

96 למקורות המזהים את התנשמת עם דורסי לילה ראו: טלשיר (לעיל הערה 94), עמ' 263 265.

דוגמה נוספת לעיסוק של טריסטרום בהצעת הזיהוי של התרגום האנגלי מובאת במסגרת הדיון שלו בצירוף [ל] 'הפר פרות' הנזכר ביש' ב, כ. כפי שציין אלקנה ביליק, הקדמונים התקשו בפירוש מונח זה ונחלקו בו התרגומים העתיקים. למעשה רק הוולגטה זיהתה אותו עם בעל חיים – הפרפרת של ימינו (Talpa), יונק ממשפחת החפרפרתיים שבסדרת אוכלי החרקים.⁹⁷ בניגוד לוולגטה מזהה טריסטרום את החפרפרת (ברבים: 'חפר פרות' = חפרפרות) עם החלד (Spalax leucondon ehrenbergi), יונק קטן ועיוור בעל גופו גלילי המותאם לחפירה והחי אף הוא מתחת לפני הקרקע.⁹⁸ הרקע לזיהוי הוא התנהגותם החברתית של החולדים המתאימה לאופן תיאורם במקרא:

לאחר שכמה ניסיונות ללכדה נכשלו הביא לנו ערבי חפרפרת חיה בתוך כד. לדיוקן של דבר לא היתה זו חפרפרת, אלא חולד (Spalax typhus), הממלא את מקומה בכל רחבי מערבה של אסיה. שמו הערבי בפי אנשי המקום הוא כלנט, בלי ספק סירוס של השם הערבי כלד, שם נרדף לחולד העברי, הקרוי חמוס (weasel) בתרגום התנ"ך לשפתינו [...] אוכל להעיר להבהרת הביטוי להשליך את האלילים [ל] חפר פרות ולעטלפים (יש' ב, כ) [...] שנוכחנו כי חיות אלה, שלא כחפרפרות שלנו, מתקבצות בהמוניהן בסביבות עייים וחורבות, ושם הן מוצאות אל נכון מחילות מוכנות בשביל קניהן (א"י, בן עמרם, עמ' 140; מ"א, עמ' 189).

הפרשנות המקובלת היא שכוונת הדימוי שבפסוק היא שבני אדם ברדתם אל המערות ואל המחילות מפני פחד ה' ישאו עימם את אליליהם ושליכום לחפרפרות ולעטלפים המצויים שם.⁹⁹ על פי הצפיות שערך, שיער טריסטרום כי הדימוי שמציג הנביא נשען על התופעה של התקבצות חולדים רבים לתוך מחילות מוכנות בחורבות. הסבר מעניין זה ממחיש אולי את דימוי הנהירה ההמונית של בני האדם אל המחילות. החולד הוא בעל חיים טריטוריאלי ויחידאי, ופרטים תוקפים זה את זה כשהם נפגשים. מכאן שיש להניח כי

97 א' ביליק, 'חפרפרות', א"מ ג, טורים 255-256, ובמקורות שציין שם.
98 לחולד במקרא ובספרות חז"ל הוצעו מספר זיהויים, כגון חולד, חולדה, חול. ראו: י' אהרוני, זכרונות וזואולוג עברי, ירושלים תשס"א, עמ' 225; הנ"ל, 'החולד והחולדה', תרביץ טו (תש"ד), עמ' 193-197; פליקס (לעיל הערה 48), עמ' 37; מ' כסלו, 'עקרונות המיון לקבוצות של בעלי החיים בתורה והדגמתם בשמונה שרצים', חלמיש 7 (תשמ"ט), עמ' 29-33; מ' דור וד' טלשיר, 'החולד והחולדה', לשוננו נז, א (תשנ"ג), עמ' 46-48; שמש (לעיל הערה 21), עמ' 274-275. על החולד ודרכי התנהגותו ראו: ה' מנדלסון וי' יום טוב, 'חלד', החי והצומח (לעיל הערה 24): 7 יונקים, עמ' 128-132.

99 פרשנויות למקור זה בישעיה ראו: G. Gray, *Isaiah I-XXVII* (ICC), Edinburgh 1980, p. 56; J. Blenkinsopp, *Isaiah 1-39* (AB 19/1), New-York 2000, p. 8 (עולם התנ"ך 10), תל אביב 1994, עמ' 30. ראו גם: ר' גולדשטיין, 'בין אלים לפסילים' תמורות, ביחס לאלילות בספרות המקרא והעיבוד של ישעיה ב' 18-21, באר שבע יח (תשס"ה), עמ' 113-115, ובמיוחד עמ' 124-125 והערה 64 בעמ' 140-141.

כוונת טריסטרוס ל'המוני חולדים' המתקבצים בחורבות היא לאוכלוסייה בשטח נתון כשהיא בשיא רבייתה.¹⁰⁰ אפשרות נוספת היא שכוונתו לקני המלטה הנראים כתל מעוגל (בגובה 1 מטר ובקוטר 2 מטרים לערך) ובו מצויים כמה פרטים. ודאי שמצב זה מסביר אל-נכון את הנהירה המשפחתית של עובדי האלילים אל תוך הקרקע.

התרגום האנגלי זיהה את החולד שבמקרא עם ה־weasel, החמוס, טורף קטן ממשפחת הסמוריים.¹⁰¹ זיהוי זה הוצע קודם לכן על ידי תרגום השבעים (γαλή) והולגטה (Mustela) ורש"י.¹⁰² טריסטרוס מזכיר את דברי התרגום האנגלי; הוא אינו יוצא נגד זיהוי החולד המקראי עם החמוס, כפי שנהג פעמים אחרות כאשר לא הסכים לזיהוי כלשהו, אך הוא מעיר כי משמעות המונח חולד בעברית שונה. לטענתו החלד (Spalax leucondon ehrenbergi) מזוהה עם החפר פרות הנזכרים בישעיהו, וגם עם 'החולד העברי' הנזכר ברשימת בעלי החיים האסורים באכילה (וי' יא, כט). הוא מציין את הקשר שבין שמו הערבי של החולד (خُلْد) לשמו העברי, והוא רומז כנראה לכך כי השתמרות השם בשפות בנות אותה משפחה עשויה לסייע בזיהוי. הוא גם מדגיש ובצדק (שלא כוולגטה, לעיל), כי החפר פרות אינם יונק המכונה היום חפרפרת (חפרפרת אירופית, Talpa) שאינו נפוץ באזורנו, אלא חולד החי מתחת לפני הקרקע.

דיון בהצעות זיהוי של חוקרים מודרניים בני זמנו בהקדמתו ל'יומן מסע' מעיר טריסטרוס כי ארץ ישראל נחקרה רבות אך עדיין יש מקום למחקר מדעי נוסף. בהקשרים תמטיים שונים הוא מציג את דעותיהם של חוקרים אירופיים ודן בהן. עם החוקרים שבהשקפותיהם הוא דן נמנים למשל: התייר והחוקר השוויצרי בורקהרדט (Johann Ludwig Burckhardt, 1784–1817), האגיפטולוג הגרמני לפסיוס (Sir Austen Henry Layard, 1817–1894),¹⁰³ שחקר את אשור העתיקה ואחרים. לעניינו חשובים במיוחד הפולמוסים של טריסטרוס עם ד"ר וויליאם מקלור תומסון (William McClure Thomson, 1806–1894) שהגיע לביירות ב־1833 ונמנה עם יוזמי הקולג' האמריקני שם. ספרו *The*

100 ישנם הבדלים בין אוכלוסיות שונות מבחינת צפיפותם בשטח. צפיפות האוכלוסייה מגיעה בשיא ל־170 פרטים לקמ"ר בגליל ולפחות מ־100 פרטים לקמ"ר בנגב. במחקר שנערך באזור תל אביב נמצא כי פרט שומר על טריטוריה שגודלה כשני דונמים. ראו: החי והצומח (לעיל הערה 24) 7: יונקים, עמ' 131.

101 על זיהוי החולד עם ה־weasel ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 127; התנ"ך המפורש, 1866 (לעיל הערה 15), עמ' 111; התנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 126.

102 רש"י ביאר: 'חלד' מושטויל'א'. וראו: מ' קטן (מתרגם, מעבד ומבאר), א' דרמסטטר ורד"ש בלונדיים, אוצר הלעזים: הגולים הצרפתיים שבפירוש רש"י על התלמוד, תל אביב תשמ"ד, עמ' 10, מס' 3171.

103 לבורקהרדט ראו: א"י, בן עמרם, עמ' 60; מ"א, עמ' 77; ללפסיוס: א"י, בן עמרם, עמ' 10; מ"א, עמ' 8; ולליארד: א"י, בן עמרם, עמ' 10; מ"א, עמ' 8.

Land and the Book (ניו יורק 1858) יצא לאור במהדורות רבות וזכה לתפוצה גדולה ביותר, אשר על כן טריסטרום ראה לנכון לדון בדבריו.

לעתים טריסטרום מציג דעות מחקריות גם מבלי לנקוב בשמות מפורשים של החוקרים, והוא נוקט את מטבע הלשון 'יש סבורים' וכדומה. טריסטרום מתעמת עם החוקרים בנושאים שונים, בוטניים וזואולוגיים טהורים, וגם בסוגיות פרשניות מקראיות. בכך הוא מניח את היסודות לדיון וביקורת מדעית, בהדגשת חשיבות התצפית על האובייקטים הנידונים, כדי לקבוע עמדה בעד או נגד דברים שטענו קודמיו. דיון בדעותיהם של החוקרים מובא בכמה הקשרים בולטים כמו למשל זיהוי הארז (*Cedrus libani*) וזיהויו של התפוח המקראי.

כיהא לעץ שנזכר בעלילות ומשלים שונים במקרא מקדיש טריסטרום לארז דיון מקיף ופרטני.¹⁰⁴ לאחר שהמשלחת עוזבת את דמשק היא שמה את פעמיה אל הר הלבנון, תחנה אחת לפני אחרונה, שתוביל את חבריה לקראת סיום המסע אל הספינה שבחוף הלבנון. בעקבות המפגש עם קבוצה של עצי ארז באזור כפר עינאתא הוא כותב: 'העצים אינם צפופים מאוד, ואינם מוגבלים לתחום החורשה בלבד. עובי גזע הישישים עצום, אך הם אינם גבוהים מן העצים הצעירים יותר, שהיקף רבים מהם מגיע לחמישה מטרים וחצי' (א"י, בן עמרם, עמ' 464-465; מ"א, עמ' 630). עוצמתם של העצים לצד המראה הסביבתי המיוחד שהם יוצרים משמש לטריסטרום כמה להבנת דימויים כ'עצי ה' (תה' קד, טז). האטמוספירה הטבעית המיוחדת שיוצרים העצים מסבירה מדוע שימשו עצים אלה מוקד משיכה ומקומות מקודשים לבמות ומזבחות בפולחן העצים והפיריון שהיה מקובל באזורנו.¹⁰⁵

טריסטרום מציין כי לזיהוי המונח 'ארז' בכתבי הקודש יש עניין רב להארת פרשיות המקרא. אחת השאלות שהטרידה נוסעים וחוקרים שהגיעו להר הלבנון הייתה באלו אזורים גדלים ארזים, ומאין הביאום בעבר לארץ ישראל לשם בניית מבנים גדולים ומפוארים. קודמו, ד"ר תומסון, טען שארזי הלבנון (בלשונו 'הארז המקראי האמיתי': 'the true Biblical cedar') נפוצים באזור הגבוה של לבנון וגדלים במיקום יחיד, מכאן שהתיירים שתיארו את העץ גדל בשפע בשאר האזורים בלבנון טעו בהגדרת העץ.¹⁰⁶ טריסטרום

104 א"י, בן עמרם, עמ' 464-470; מ"א, עמ' 628-636.

105 על קדושתם של יערות באזורי הרים בסוריה ובהר הלבנון ראו: R. J. Clifford, *The Cosmic Mountain in Canaan and the Old Testament*, Cambridge 1972, pp. 29-97

106 W. M. Thomson, *The Land and the Book or Biblical Illustrations Drawn from the Manners and Customs, the Scenes and Scenery of the Holy Land*, London 1888, p. 197

ובהערה 1 שם: 'Are there any of cedar-tree which Hiram transported by sea to Joppa (=Jaffa, A. O. Sh.) still found on these mountains? I do not suppose there ever were any, for Lebanon terminates with Jebel Rihan, far to the north-east to Tyre [...] It is only on the loftier ranges of Lebanon that they flourish, and the true Biblical cedar is now confined to a single locality [...]. Those travelers who speak of finding these cedars in abundance on other parts of Lebanon, are simply mistaken in the tree'

לעומת זאת מצביע על כך שעדיין מצויים אתרים לא מעטים שגדלים בהם ארזי לבנון, שקודמיו הנוסעים האירופיים לא פגשו ולא הזכירו בכתביהם: ליד אהדן אלהדית, דויר ועין זחלתא ועוד.¹⁰⁷

מתברר כי היה חשוב לטריסטרם למפות כמה שיותר כתמים טבעיים של יערות ארזים בהר הלבנון כדי לשכנע בסברה שבעבר היו אלה יערות נרחבים יותר שיכלו לספק כמות גדולה של עצה לבנייה ולתעשייה, כפי שמספר המקרא על קשרי ייבוא הארזים של שלמה וחירם מלך צור (שמ"ב ה, יא; מל"א ה, טז ואילך).¹⁰⁸ ואכן בפוגשו בארזים באחד מיובלי דויר (دوير) הוא מציינ בסיפוק: 'גם מכאן אפשר היה להפיק עתה את כל הארזים הנחוצים לבניית בית המקדש' (א"י, בן עמרם, עמ' 467; מ"א, עמ' 634). לטענתו, יש לערוך הבחנה בין עצי מחט רגילים המכונים בשם כללי 'ארזים' לבין 'ארזי הלבנון' שהם ה־Cedrus libani.¹⁰⁹ אולם במקרים אחרים, כשהארז עומד מול שמם המפורש של עצי מחט (למשל 'ברוש', 'תאשור'), הכוונה לארז הלבנון.¹¹⁰

דומה כי הדיון המפורט והמנומק ביותר בסוגיית זיהוי הצמח המקראי אצל טריסטרם שהוא מתעמת בו שוב עם דעתו של ד"ר וויליאם תומסון מצוי בניתוח זיהויו של התפוח בספרות המקראית. כפי שנראה להלן, בפרטים מסוימים קשה אמנם להסכים עם זיהויו של טריסטרם, אך מתוך הדברים עולה צורת ניתוח שיטתית, מקיפה ומעמיקה, תופעה שלא תמיד מאפיינת אותו. בניגוד לתומסון מזהה טריסטרם את התפוח המקראי עם המשמש המצוי (Prunus armeniaca), זיהוי מפתיע למדי. משום חשיבות הדיון נציג את הצעתו על טיעוניה במלואם:

שאלה היא מהו התפוח שבמקרא. לדעת ד"ר תומסון (The Land and the Book, p. 546) זהו התפוח (apple) שלנו, שלדבריו מצוי בשפע באשקלון. לא ביקרת

- עצים קרובים מסדרת המחטניים שעצתם טובה לבניין ולתעשייה, כגון ערער (Juniperus) וברוש מצוי (Cupressus sempervirens), ואולי ד"ר תומסון התכוון אליהם.
- 107 כראיה לדבריו הוא מביא מדברי ד"ר רובינסון שהארז אכן נפוץ בכמה וכמה מקומות. ראו: E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine III*, London 1841, pp. 592-593
- 108 על מקורות העצים לבניין ותעשייה ועל יבוא הארזים לארץ ישראל מהלבנון ראו בהרחבה: מ' אילת, קשרי כלכלה בין ארצות המקרא בימי בית ראשון, ירושלים תשל"ז, עמ' 58-68; י' פינצ'י, 'חרושת העץ בתנ"ך לאור המימצא בארצות המקרא ובספרות חז"ל', א, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשמ"ה, עמ' 11-14.
- 109 הבחנה דומה עולה מספרות חז"ל המזהים את המונח ארז עם עצים שונים המתאימים לחרושת העץ. ראו למשל: בבלי, ראש השנה כג ע"ב; שם, סוכה לו ע"ב.
- 110 על עיקרון זה הוא מצביע בהסברו לפסוק 'הילל ברוש כי נפל ארז' (זכ' יא, ב). הנביא מעמת את הברוש עם הארז הגדול יותר, היינו ארז הלבנון, משל לאדם מקטני ארץ המבכה מנהיג דגול. ואכן פסוקים שונים המזכירים את גובהו הרב של הארז, חזקו, ופארו מתאימים דווקא לארז הלבנון המצטיין בתכונות אלה, ולא לשאר עצי המחט.

באשקלון, אך כמעט מעולם לא ראיתי את עץ התפוח בארץ־ישראל [...] לשווא חיפשתי תפוחים בבוסתני יפו, הדומה בדיוק לאשקלון מבחינה טופוגרפית ואקלימית, אם כי היו שם חבושים בשפע, ועצי תפוח עלובים בודדים, שאינם מניבים מחמת החום. אולי נתחלף לד"ר תומסון החבוש בתפוח. הוא מתנגד לזיהוי המקובל של האתרוג עם 'התפוח' בטענה שזה 'עץ קטן ורגיש, קטן ודליל מכדי להפיל צל'. אולם ברי, שהוא לא שם לב מעולם לעצי האתרוג שבג'נין, חיפה, צידון, או בתריסר מקומות אחרים, שהם מפותחים ממש כמו עצי התפוח, ונותנים צל עבות. האגס והחבוש הם לדעתי מקומיים מדי, ואין מחשיבים אותם במידה הראויה לפרי חמד הנזכר בשיר השירים. אשר לתפוח, קרוב לודאי שהוכנס לארץ זו מאוחר יותר. אני עצמי משוכנע בהחלט כי המשמש (משמשה) בלבד הוא התפוח הנזכר בתנ"ך. אמנם לא מצאנו כל עצי משמש בר, בעוד שמצאנו אגסי בר; אולם גם התפוח, החבוש והאתרוג אינם גדלים כעצי־בר בארץ־ישראל. ברם ידוע כי מוצא המשמש בארץ השכנה ארמניה, ועל כן מסתבר שהוא לא הובא מאוחר יותר מן הגפן, שמוצאה מאותם המחוזות, ובודאי לא בארץ־ישראל. המשמש שכיה בכל הארץ, ודומה שהוא הפרי הנפוץ בה ביותר, חוץ מן התאנה. המשמש משגשג ומניב יכולים גדולים להפליא בהרים כבשפלה, על חוף הים התיכון ועל גדות הירדן, ביהודה בלבנון, בפינות חבויות בגליל ובערבות גלעד. תכונותיו מתאימות בכל 'לתפוח' שבמקרא. 'בצילו חמדתי וישבתי ופריו מתוק לחכי' (שה"ש ב, ג). בקרבת המשק ועל גדות נהר אמנה נטינו את אוהלינו בצלו, ובשטיחים שפרשנו לא פגעה קרן שמש. 'וריה אפך (יהיה) כתפוחים' (שה"ש ז, ט). יקשה עלינו למצוא פרי שניחוהו נעים מן המשמש. וכשהענפים כורעים מעומס הפרות במסגרת העלווה הבהירה והחיוורת, כלום יש מתאים יותר מפרי זהוב זה לביטוי של שלמה, 'תפוחי זהב במשכיות כסף' (מש' כה, יא)? (א"י, בן עמרם, עמ' 450; מ"א, עמ' 609–610).

טריסטרום מתמודד עם שאלת זיהוי התפוח המקראי בדרך האלימינציה; הוא מציג את הזיהויים שהוצעו במקורות קודמים לו ומטפל בהם אחד לאחד. בתחילה הוא דן בתומסון המציע לזהותו עם התפוח של ימינו (*Malus sylvestris*), זיהוי המקובל ברבים מן המקורות היהודיים המסורתיים, ושאומץ גם במחקר המודרני.¹¹¹ הוא פוסל אפשרות זו מתוך ההנחה

111 על זיהוי התפוח המקראי ראו למשל: לעף (לעיל הערה 14) ג, עמ' 212; פליקס (לעיל הערה 15), עמ' 139. טריסטרום אינו עוסק בתרגום האנגלי בהקשר זה. אך נציין כי במהדורות שונות של התרגום זוהה התפוח שבשה"ש ב, ג עם *apple*. ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 697; התנ"ך המפורש, 1866 (לעיל הערה 15), עמ' 715 והתנ"ך הקדוש, 1873 (לעיל הערה 15), עמ' 708. נוסף ונציין כי במהדורת התרגום האנגלי, התנ"ך המפורש, 1866, עמ' 715, הערה 11, צוינה האפשרות, שמדובר בחבוש או האתרוג: 'This was probably either the quince, or the citron tree, the fruit of which is much esteemed by the Orientals on account of its scent'

שמדובר בגידול חקלאי מצוי בארץ ישראל, ואילו בפועל, הוא כמעט ונעדר מבוסתני יפו (לטענתו יש למצוא רק עצים 'בודדים ועלובים'). מסתבר שבוסתנים אלה מסמלים עבורו את הגן הפסטורלי-אידיאלי המקראי, שעמד במוקד השראתו של משורר שיר השירים.¹¹² מבדיקה שערכנו בקרב ספרות הנוסעים של המאה התשע עשרה מתקבל הרושם כי אכן התפוח לא היה גידול מרכזי בבוסתנים של יפו.¹¹³ אמנם, מצב עצי התפוח טריסטרים מתאר קיצוני, ואינו עומד במבחן עדויות אחרות, כך שקשה להציג תמונה אובייקטיבית בעניין.¹¹⁴ באופן עקרוני, הסקת מסקנות על רקע הראייה של הבוסתנים במאה התשע עשרה אינה נראית לנו משתי סיבות: אחת, שאין להקיש מהמציאות של המאה התשע עשרה לתקופת המקרא; והשנייה, שהיה על טריסטרים לחפש את התפוח המקראי (ה־apple) בחבלים קרים יותר של הארץ, כמו למשל בשדרת ההר, שבהם התפוח גדל טוב יותר, שכן זהו גידול חקלאי הזקוק למנות קור על מנת לפתח פרי משובח.

אפשרות נוספת שמעלה טריסטרים, בעקבות דברי תומסון, היא שהכוונה אולי לחבושים (Cydonia oblonga). לפריו של התפוח במקרא שתי תכונות: מתיקות וריחניות.¹¹⁵ נראה כי הרצינול של ההצעה טמון בעובדה שחבושים עונים על תכונת הריחניות של התפוחים שבמקרא.¹¹⁶ טריסטרים הניח שהואיל וחבושים גדלים בבוסתני יפו, נראה שגידולם בארץ גם בתקופת המקרא.¹¹⁷ מדבריו משתמע, כי גורם הימצאותו של הגידול החקלאי בארץ

המדפיסים שציינו בשער התרגום כי ההערות נלקחו מ'מספר ספרים' לא ציינו מאילו ספרים נלקחו. הגן שהכיל עצים נשירים למיניהם כגון משמשים, אגסים, שזיפים וכן עצי אגוז, לא היה מנת חלקם של הפלחים שחיו חיים פשוטים. גידולים חקלאיים מסוג זה, שאינם גידולי יסוד, נמצא בעיקר בבוסתני האמידים. על הבחנה זו ראו: אילן (לעיל הערה 53), עמ' 97.

113 תמונה דומה עולה מעדויותיהם של נוסעים נוספים במאה התשע עשרה המזכירים בתיאור הבוסתנים את עצי המאכל הבאים: הדורים, רימונים, תאנים, אפרסקים, משמשים, שקדים וענבים. ראו: 'בן אריה, 'שנים-עשר הישובים הגדולים בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה', קתדרה 19 (תשמ"א), עמ' 135.

114 ראו למשל תיאורו של וילאם פרנסיס לינטש, קצין ומפקד בצי האמריקאי, שיצא בשנת 1848 בראש משלחת לחקור באורה יסודי את שקע הירדן. לינטש מספר על אחד הבוסתנים ביפו את הדברים הבאים: 'הגן שבו התארחנו אף שלא היה גדול מכולם בסביבה, הכיל 2500 עצי תפוח ו-1500 עצי לימון מלבד עצי משמש תפוח ורימון. עצי התפוח היו רובם עמוסים על סף הבשלות אבל חלקם היו בפריחה כמו כל עצי הרימון' (לינטש לעיל הערה 61), עמ' 310. למקורות נוספים של נוסעים המדווחים על גידול תפוחים בארץ ישראל במאה התשע עשרה ראו: 'נ' שור, 'מדריך ביבליוגרפי: עצי הפרי וגידולי השדה שבארץ-ישראל בתקופה הממלוכית והעות'מאנית, לפי כתביהם של נוסעים נוצריים מן המערב', נופים 11 (1979), עמ' 151.

115 'כתפוח בעצי היער כן דודי בין הבנים בצלו חמדתי וישבתי ופריו מתוק לחכי' (שה"ש ב, ג); 'זריח אפך כתפוחים' (שם, ז, ט).

116 יש לציין כי הבחנה שמדובר בזנים קרובים לאלה של ימינו, ולא לפירות לאחר בישול, החבושים אינם עונים על תכונת המתקות. עם זאת, ייתכן כי הזנים שגודלו בעבר היו מתוקים יותר מאלו המזכירים היום.

117 למקורות לגידול חבושים בארץ ישראל במאה הי"ט ראו: שור (לעיל הערה 114), עמ' 144-145.

הוא מכריע בזיהוי. הוא שולל את זיהוי החבוש עם התפוח המקראי בטענה שזהו עץ מקומי שאינו נחשב לבעל פרי חמד כיאה לתפוח בסצנת האהבה שבשיר השירים. גם טענה זו מבוססת על פרשנותו למציאות של המאה התשע עשרה ואין היא בהכרח נכונה להלכי הרוח בתקופת המקרא.

באשר לזיהוי התפוח המקראי עם האתרוג (*Citrus medica*), טריסטרום אינו שולל זיהוי זה אך גם אינו תומך בו.¹¹⁸ הוא יוצא נגד טענתו של תומסון שצילו של עץ האתרוג מוגבל ולכן הוא אינו מתאים לכתוב בשיר השירים (ב, ג) שלפיו לתפוח צל המתאים לישיבה תחתיו, שכן על פי ניסיונו עצי האתרוג הגדלים בארץ, צילם רב למדי. טריסטרום התעלם מהעובדה, שד"ר תומסון תיאר עצי אתרוג שאינם מתאימים להטיל צל משום שהם בעלי פירות כבדים, המטים את ענפי העץ מטה ואינם מאפשרים ישיבה תחתיו.¹¹⁹ לעומת זאת, אפשר שטריסטרום פגש עצים מזנים אחרים בעלי גוף גבוה ופירות קטנים יותר, מכאן שההבדל ביניהם קשור לזן של העצים.¹²⁰ למעשה אם הצל הוא קריטריון מרכזי בזיהוי התפוח המקראי אזי גם התפוח-*apple* מתאים, שכן מצויים עצי תפוח גדולים למדי (העץ מגיע לגובה של כ-12 מטרים) ולאחר לבלובו באביב הוא מטיל צל רחב למדי.¹²¹

זיהוי הנראה ביותר בעיניו של טריסטרום הוא המשמש (*Prunus armeniaca*). הבסיס לזיהוי זה הוא העובדה שהמשמש הוא פרי שכיח בארץ ויבוליו רבים,¹²² ולכן טריסטרום מניח שזה היה הרקע לשימוש בו במערכת הדימויים במקרא. זיהוי זה סבור טריסטרום עונה לשלוש התכונות הנזכרות בקשר לתפוח: הצל שמטיל העץ, ריחו הטוב של הפרי וטעמו המתוק, וכן הוא מתאים לדימוי 'תפוחי זהב' בשל הגוון הזהוב של הפרי, וגם לתמונה

118 זיהוי זה נזכר בפרשנות היהודית האירופית בימי הביניים. ראו: א'א שמש, 'מסורת וראליה בזיהוי "עץ הדעת" במקורות התנ"ך-מקראיים', מחקרי יהודה ושומרון 11 (תשס"ב), עמ' 402-403.

119 וזה לשונו של ד"ר תומסון: 'The Citrons are also very large, weighing several pounds each... The tree is small, slender, and must be propped up, or the fruit will bend it down to the ground. Nobody ever thinks of sittings under its shadow, or it is too small and straggling to make a shade'. הנ"ל, הארץ והספר (לעיל הערה 106), עמ' 436.

120 בספרות הארץ-ישראלית של המאה התשע עשרה תוארו זנים שונים של אתרוגים הנחלקים לפי גודלם וטעמם. ר' משה בן מנחם מנדל רישר מדווח על אתרוגים קטנים ומרים ומוסיף: 'אולם נמצאו גדולים משקל ששה או עשרה פונט אשר הם ראויים לאמאכל' (מ' רישר, שערי ירושלים, ורשה תרל"ט, שער ו: פרי הארץ, עמ' 28). באותה מאה מוסר ר' יהוסף שוורץ: 'אתרוגים נמצאים במשקל 12 ליטראות ויותר' (י' שוורץ, ספר תבואות הארץ, א"מ לונדן מהדיר], ירושלים תר"ס, עמ' שפג).

121 ראו: א' פאהן, ד' הלר, מ' אבישי, מגדיר לצמחי תרבות בישראל: תיאורים, מפתחות להגדרה ותנאי גידול וריבוי, תל אביב 1998, עמ' 164.

122 על גידול משמשים ועצי פרי נוספים ביפו ראו למשל: מ"א רוג'רס, חיי יום-יום בארץ-ישראל: מסעות בארץ הקודש, ר' זאבי (מהדיר), ש' הרן (מתרגמת), תל אביב תשמ"ד, עמ' 3; A. S. Norov; (Abraham von Noroff), *Meine Reise nach Palästina*, A. Zenker (trans.) II, Leipzig: 1862, pp. 106-116; W. Turner, *Journal of a Tour in the Levant II*, London 1820, pp. 107-115 וראו עוד: אילן (לעיל הערה 53), עמ' 97; בן אריה (לעיל הערה 113), עמ' 135.

המרהיבה של העץ הנושא את הפירות שהפך דגם לדימויי הפאר. ברם זיהוי זה אינו משכנע יותר מאשר הזיהוי עם ה-Malus.¹²³

פן חשוב אחר בניתוחו של טריסטרם הוא העיסוק בהיבט ההיסטורי של כניסת גידולי תרבות רלוונטיים לארץ ישראל. הוא בוחן את הגידולים האפשריים לזיהוי התפוח גם לאור שאלת מציאותם בארץ בתקופת המקרא, שכן אי אפשר להציע גידול תרבותי כזה או אחר אם ספק אם היה בארץ ישראל וסביבותיה בתקופת המקרא. על רקע זה שולל טריסטרם את זיהוי התפוח עם תפוח זהב שהובא לארץ מאוחר יותר,¹²⁴ אך מכניס לכלל אפשרות את המשמש שלטענתו הגיע לארץ מארמניה (כשמו המדעי) והיה קרוב מבחינה גאוגרפית לאזורנו, ולכן הוא משער כי המשמש חדר לכאן כבר בשלב מוקדם. ברם מחקרים העוסקים בביות של גידולי תרבות טוענים כי המשמש לא גודל בארץ ישראל בתקופת המקרא, אלא הובא לכאן רק בתקופה הרומית.¹²⁵ מעניין לציין כי בספרו 'הפאונה והפלורה של פלסטינה' הציע טריסטרם לזהות את התפוח עם האפרסק מצוי (Prunus persica = Persica vulgaris), השייך אף הוא למשפחת הוורדיים.¹²⁶ ואולם יש לדחות גם זיהוי זה, שכן תהליך טיפוחו והפצתו באזור היס-התיכון נעשה בתקופות הקלסיות בלבד.¹²⁷

התלבטות בזיהוי והצעת 'טוח זיהוי' רחב ברוב המוחלט של הזיהויים שבחנתי במהלך המחקר מתברר כי טריסטרם היה החלטי לגבי הצעתו. במקרה אחד נמצא כי התלבט והציע טוח זיהוי רחב יותר לבעל חיים המוזכר במקרא, ובסופו של דבר גם כאן הוא הכריע. טריסטרם מציע שני מיני עופות קרובים,

- 123 על דברי הביקורת של ר"ע לעף על זיהוי זה ראו: לעף (לעיל הערה 14) ג, עמ' 212.
- 124 מקובל במחקר כי מלבד האתרוג הגיעו שאר ההדרים, וביניהם התפוח המר (Citrus aurantium), לאזור הים התיכון בעקבות הכיבוש הערבי במאה השביעית לספירה. התפוח המתוק (Citrus sinensis) לעומת זאת הגיע לאזורינו מפורטוגל במאה השש עשרה ועד מורה כבש את מקומו של התפוח המר. ראו למשל: A. M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, London-New York 1983, pp. 42-50; פליקס (לעיל הערה 15), עמ' 159. לעומתם סבור ש' טולקובסקי, מגדולי חוקרי היסטורית ההדרים, כי ההדרים היו ידועים בארץ ישראל כבר בתקופת חז"ל (ש' טולקובסקי, 'ראשית גידול ההדרים בארץ-ישראל', טבע וארץ ד' תשכ"ב), עמ' 1; 5; הנ"ל, פרי עץ הדר: תולדותיו בתרבות העמים, בספרות, באמנות ובפולקלור, מימי קדם ועד ימינו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 56-87), ברם דעתו אינה מקובלת עלינו. לסיכום סוגיה זו וחומר רקע על ההדרים בא"י בימי בנינים, ראו: ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים: תיאור ותמורות, ירושלים תש"ס, עמ' 245-258.
- 125 מוצאו של המשמש במרח (סין) אולם הוא הגיע לאזורינו רק בתקופה היוונית-רומית. ראו: D. Zohary and M. Hopf, *Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Cultivated Plants in West Asia, Europe, and the Nile Valley*², Oxford 1994, p. 172.
- 126 טריסטרם, פלשתינה המערבית (לעיל הערה 6), עמ' 294.
- 127 ראו: ז' עמר והופף (לעיל הערה 125), עמ' 172-173.

צוצלת (*Streptopelia senegalensis*) או יונה (*Columba*) לזיהוי היונים החוזרות לארבותיהם
בנבואתו של הנביא ישעיהו (ס, ח) המתנבא על שיבת ישראל לארצו לאחר שנות גלות:

אולי לצוצלת זו, הרגילה לקנן בצל משכנות האדם בערים, התכוון הנביא ישעיהו
באומרו: 'מי אלה כעב תעופינה וכיונים אל ארבותיהם?' (ס, ח); ואולם מתקבל יותר
על הדעת, שהכונה לעננות יוני הסלעים העפות אל מערותיהן או אל שובכיהן
המלאכותיים (א"י, בן עמרם, עמ' 138; מ"א, עמ' 186).

ברור היה גם לטריסטרים שה'יונים' הנזכרות בפסוק משתייכות למשפחת היוניים
(Columbidae), אולם הוא התלבט איזה מין מתאים יותר לנבואתו של ישעיהו על פי
התנהגותו ואורה חייו.¹²⁸ על פי האפשרות הראשונה, הכוונה לצוצלת (*Streptopelia*
senegalensis), עוף יציב בארץ המקנן בסמיכות למגורי אדם, ואשר על כן הוא עשוי להיות
סמל לחזרה למקום מגורים. על פי אפשרות אחרת, הנראית לו סבירה יותר, הכוונה ליוני
סלע (*Columba livia*) או ליוני בית (*C. livia domestica*) השכיחות במערות או בשובכים.
מסתבר כי טריסטרים הסתפק בזהו על רקע משמעות המילה 'ארבות' שבפסוק, שכן יונים
וצוצלות נבדלים זה מזה מבחינת בית גידולם – צוצלות מקננות על עצים או מבני אדם,¹²⁹
ואילו יונים במקומות סגורים (מערות טבעיות או שובכים). טריסטרים מצביע על הבדל
נוסף בין הצוצלת ליונה; הראשונה חיה לרוב בזוגות ואילו השנייה בלהקות ('עננות יוני
הסלעים'). תכונה חברתית זו של היונים מתאימה יותר למסר הכללי של פרק נחמה זה,
העוסק בקיבוץ הגלויות לארץ.

התלבטותו של טריסטרים בזהו היונים וההצגה של אפשרויות זיהוי רלוונטיות שונות
מלמדת על הקושי הטבעי שלו בהיותו חוקר לזהות בעלי חיים המתועדים בספרות עתיקה.
כאמור בסופו של דבר טריסטרים מכריע בדבר, ואינו מותיר מקום לזיהוי 'פתוח', אך
לדעתי עדיין יש מקום להתלבטות בדבר. האפשרות שהכוונה לצוצלת הקשורה למשכנות
האדם לא פחות רלוונטית, שכן למונח 'ארבה' במקרא יש משמעות כללית של פתח
או שקע,¹³⁰ אך גם עם זיקה לבית כמו למשל בפסוק 'כמץ יסער מגרן וכעשן מארבה'
(הושע יג, ג).

128 מקובל לזהות את היונה המקראית עם אחד המינים שבסוג *Columba*. ראו: פליקס (לעיל הערה 33),
עמ' 54; א' ביליק, 'יונה', א"מ, ג, טורים 605-608. בתרגומים האנגליים תורגמו היונים ביש' ס, ח:
doves, כלומר הסוג יונה. ראו: התנ"ך הקדוש, 1827 (לעיל הערה 15), עמ' 764; התנ"ך המפורש,
1866 (לעיל הערה 15), עמ' 797. ברור שההבחנה שעושה טריסטרים בין היונים לצוצלות מחדדת את
הבנת הדימוי שמביא הנביא.

129 ד' שוהם, 'צוצלת (תור הצוצלת)', החי והצומח (לעיל הערה 24) 6: עופות, עמ' 269.
130 במשמעות של פתח ראו למשל: (בר' ז, יא): 'ארבת השמים נפתחו', או במשמעות של שקע שבו נתון
גלגל העין (קה' יב, ג): 'זחשכו הראות בארבות'.

הערכת דרכי הזיהוי של טריסטרים: דיון וסיכום

ממכלול הזיהויים שעסקתי בהם במחקר זה עולה, כי בסך הכול הציע טריסטרים פרשנויות וזיהויים ענייניים ונראים למדי, חלקם מפתיעים ומקוריים כמו למשל זיהוי התפוח המקראי עם המשמש או ערבי נחל עם ההרדוף. טריסטרים היה מודע לקושי האובייקטיבי של זיהוי מונחי טבע במקרא, ובמיוחד באשר למונחים שאפשר לקשור אותם למגוון צמחים או בעלי חיים רלוונטיים. ברם בפועל רובם המוחלט של הזיהויים שביזמן מסע הם ברורים וודאיים מבחינתו, וההתלבטות שלו בכמה אפשרויות זיהוי הינה מעטה למדי, כדוגמת פרשנותו ליונים השבות לארובותיהן שבנבואת ישעיהו או למונחים העוסקים בשמותיהם של קוצים שונים.¹³¹

במקרים רבים טריסטרים אינו חושף את הנימוקים ואת המקורות הקודמים להצעותיו, כך שהדבר מותיר פתח להנחות והשערות שונות באשר למתודולוגיה ולמקורות שהנחו אותו בתחום הזיהוי. ההתעלמות מן הצורך לשכנע את הקורא במוצקות הזיהוי, בביסוסו או בהצעת הטיעונים שהוא מסתמך עליהם, חוזרת על עצמה פעם אחר פעם. דוגמאות בולטות לכך הן זיהוי הציפור הבודד על הגג עם הצוקית, או זיהוי ה'חגלה' המקראית עם העוף המקובל בשם זה בעברית של ימינו (*Alectoris chukar*).¹³² טריסטרים אינו מציין מאין שאב זיהוי זה, שכן 'חגלה' הנזכרת במקרא היא שם של אישה ושל מקום, ולא שם של עוף.¹³³ במקרים אחדים ניתן לשער שהסתמך על מקור כלשהו, והזיהויים שביזמן משקפים את מסקנתו הסופית בעקבות המפגש עם הצמח או בעל חיים. דוגמה לכך היא זיהוי 'אשכל הכפר' עם הכופר הלבן (*Lawsonia inermis*). זיהוי זה נזכר בתרגומים עתיקים, ומותר לשער כי טריסטרים אימץ אותו, ועם המפגש עם הצמח הצביע על נכונותו. לעתים מתקבל הרושם שטריסטרים מציג שיקול דעת עצמאי מתוך התרשמותו האישית בלבד. דוגמה לכך היא זיהוי 'ערבי נחל' עם הרדוף הנחלים או 'מריאי בשן' עם הג'אמוס, זיהוי שנעדר מהתרגומים הקדומים והובא לראשונה רק אצל הרס"ג, ואין בידינו שום הוכחה שטריסטרים נחשף לתרגום יהודי-ערבי זה.

131 כך למשל לאור שהוא מציין את השימוש בקוצים כחומר דלק ומסביר את הפסוק בקה' ו, 1 לאורו, הוא מציין שיש לא פחות מאשר שמונה עשרה מילים עבריות בתנ"ך שמציינות מינים שונים של קוצים ודרדרים. ובאשר לחלק מהן התוצאה של מלאכת הזיהוי לא תמיד מניחה את הדעת. ראו: טריסטרים, מנהגי המזרח (לעיל הערה 6), עמ' 134.

132 וכך הוא כותב: 'בדרך מצאנו שפע חגלות [...] זוהי בלא ספק החגלה הנזכרת במקרא' (א"י, בן עמרם, עמ' 65; מ"א, עמ' 84).

133 ראו: בנ"ב, כו, לג; ידו' טו, ו; יז, ג; יח, יט; כא. וכבר העיר על כך חיים בן עמרם (א"י, בן עמרם, עמ' 65, הערה 18).

עבודתו של טריסטרום מול דיסציפלינת הזיהוי המדעית המודרנית לפי המקובל היום במחקר המדעי, הדיסציפלינה של זיהוי מונחים ראליים מתקופות עתיקות מורכבת למדי.¹³⁴ שיטת זיהוי מובנת גובשה מאוחר יחסית. אחד החוקרים שהציג דגם שיטתי לזיהוי של צמחי המקרא, הרלוונטי במידה רבה גם לבעלי חיים, הוא יהודה פליקס.¹³⁵ להלן אעמת את דבריו של טריסטרום מול דגם זה. לפי פליקס זיהוי צמח או בעל חיים צריך להיות מושתת על כמה גורמים: (א) תיאורי הצמח או בעל החיים במקראות בהשוואה לנוף ששימש רקע לאזכורו; (ב) זיהוי האלמנט בעזרת אטימולוגיה (שורשי המילים) ופילולוגיה (בלשנות ושפות עתיקות); (ג) תיאור צמחים בתרגומים עתיקים (יוונים, רומיים, ארמיים, סוריים); (ד) השוואה לזיהויים ולתיאורים בספרות חז"ל בדגש על הארץ-ישראלית שהיא חוליית המשך למקרא; (ה) זיהוי בעזרת ספרות ימי הביניים; (ו) דיון בדברי החוקרים החדשים. חשוב לציין, כי אפשר ללמוד על החי והצומח הקדום גם לאור ממצאים אורגניים-ארכאולוגיים, תחום שהתפתח רק בעשורים האחרונים, וכמובן לא היה ידוע במאה התשע עשרה (וגם לא בעת פרסום הדגם של פליקס).¹³⁶

באופן כללי ב'יומן מסע' עושה טריסטרום שימוש ברובם של הגורמים.¹³⁷ ברם דומה כי רק במעטים מהצמחים ובעלי החיים הוא מנתח את הצעותיו לאור מכלול הגורמים (או לפחות לאור רובם). הגורמים ב, ד ו-ה נעדרים מזיהוייו של טריסטרום ב'יומן מסע'. טריסטרום אינו מזהה את האלמנט בעזרת האטימולוגיה (שורשי המילים) או הפילולוגיה (בלשנות),¹³⁸ וכן הוא אינו משתמש בחומרים ספרותיים-דתיים יהודיים או שומרונים

134 השיטתיות של זיהוי מונחים ראליים שבספרות המקראית הוצגה בספרות המחקרית מוזוית ודיסציפלינות שונות. ראו למשל: פליקס (לעיל הערה 15), עמ' 12, 20. בתחום עולם החי הקדום ראו למשל: דור (לעיל הערה 29), עמ' 10, 20.

135 ראו: פליקס, עולם הצומח המקראי (לעיל הערה 20), עמ' 3, 11; ובספרו המאוחר יותר, עצי פרי למיניהם: צמחי התנ"ך וחז"ל (לעיל הערה 15), עמ' 12, 21.

136 הכוונה למחקר ארכאובוטאני או ארכאוזואולוגי של פירות, זרעים ועצמות בעלי חיים שנמצאו בחפירות ארכאולוגיות; דנדרוארכאולוגיה היא מחקר של שרידי עץ מפוחמים שהתגלו בחפירות ארכאולוגיות; פאלינולוגיה היא תחום מדע העוסק באבחון גרגרי אבקת פרחים שנשתמרו ובניתוח מרכיביהם שלהם. בתחומים אלה ויישומם להסקת מסקנות בוטניות-היסטוריות מצויה ספרות מגוונת, לעת עתה ראו: נ' ליפשיץ ו' ויזל, 'נופי הצומח ושינויי אקלים בארץ-ישראל הקדומה, לפי עדויות דנדרוכרונולוגיות ודנדרוארכאולוגיות', א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה: קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ו, עמ' 231, 243; מ' כסלו, 'כרשנים מתקופתו של דוד המלך', ישראל עם וארץ, ז'ח (תש"ן-תשנ"ג), עמ' 187, 190; ז' עמר, 'זיהוי החיות הסתורות שבמקרא לאור מחקר הארכאוזואולוגיה', קתדרה 132 (2009), עמ' 33, 54.

137 דוגמה לכך היא ניתוחו של טריסטרום לזיהוי הקיקיון הנוכח בספר יונה (ד, ו), שם הוא נדרש להיבט הבלשני של הזיהויים קרא מצוי וקיקיון, וכך גם לתכונות הצל של השניים ולמקומם בתרבות של הארץ (א"י, בן עזרם, עמ' 33; מ"א, עמ' 39, 40).

138 הפעם האחת והיחידה שבה הוא מוסר על קשר לשוני בין העברית והערבית, שיש לו השלכה על הלשון המקראית, היא בזיהוי החולד. ראו לעיל, בציטוט שלפני הערה 99.

מתקופת חז"ל ומן התקופות שלאחר מכן שיש להם זיקה פרשנית למקרא. אין לדעת אם המקורות העבריים היו חתומים בפניו או שמא בחר מסיבות שונות שלא להידרש להם. טריסטרם מציג במידה מועטה זיהויים עממיים-מקומיים כמו למשל זיהוי הצרי המקראי עם הזקום על ידי התושבים של אזור ים המלח. ייתכן כי מידת החשיפה אליהם הייתה מועטה מסיבות אובייקטיביות. לעומת זאת הוא דן בהרחבה יחסית בדעותיהם של חוקרים בני זמנו, ככל הנראה משום שראה לנכון להתמודד עם הדעות המדעיות שרווחו בזמנו.

באופן בולט למדי מזכיר טריסטרם מונחים מהתרגום האנגלי בלבד, ולא כאלה של התרגומים העתיקים העשויים לתרום לסוגיית הזיהוי. האם במתכוון בחר שלא להזכיר את התרגומים העתיקים, למרות שבוודאי הכיר בחשיבותם? לנו נראה כי במסעו לארץ הקודש היה טריסטרם מעוניין במיוחד לבחון את מערכת הזיהויים של התרגום האנגלי, שהיה מקובל בתקופתו באירופה בכלל ובאנגליה, ארץ מוצאו, בפרט.¹³⁹

טבלה

זיהויו של טריסטרם למונחי טבע מקראיים
בהשוואה לזיהוי התרגום האנגלי

הצנת טריסטרם	התרגום האנגלי	המונח המקראי
Ammoperdix heyi קורא	Partridge חוגלה	קורא
Spalax חולד	Weasel חמוס	חלד
שולל זיהויה עם הברבור	Swan ברבור	תנשמת

מטבלה זו עולה כי טריסטרם התנגד לחלק מזיהויי התרגום האנגלי (אלה המופיעים בטבלה), ואף רצה להוכיח כי מחבריו לא הכירו באופן מעמיק את נופי הארץ ואת יסודותיה הפיסיים.

בהשוואה לדגם של פליקס עולה, כי הגורם הראשון – תיאורי הצמח או בעל החיים במקראות והשוואתם לנוף ששימש רקע לאזכורו¹⁴⁰ – הוא הבולט ביותר. המציאות שחווה במהלך סיורו נחשבה יסודית בזיהוי, והוא מייחס לה חשיבות רבה יותר מאשר לגורמים אחרים. טריסטרם זיהה צמחים ובעלי חיים שבמקרא על רקע תכונותיהם (יונים, חפר

139 במקרים אחדים ישנה התאמה בין התרגום האנגלי והולגטה הלטיני ואפשר שבמקרים אלה הושפע האנגלי מהולגטה. כך למשל גם הולגטה זיהתה את הקורא עם החוגלה ואת תנשמת עם ברבור (ראו טבלה). אפשר שטריסטרם הושפע באופן ישיר מהולגטה עצמה, למרות שהוא אינו מזכירה, שכן זו נחשבה בקרב הכנסייה לתרגום מוסמך של כתבי הקודש. ועדיין יש מקום לדון מהם מקורות הספרות שהשפיעו על התרגום האנגלי במיוחד בתחום החי והצומח.

140 בלשונו: 'שיטוט בארץ כשספר התנ"ך ביד' (א"י, בן עמרם, עמ' 472; מ"א, עמ' 641).

פירות), או תפוצתם באזורים גאוגרפיים מסוימים (שפנים, אשכל הכפר באזור ים המלח, ומריאים בבשן). מתוך הכרה בחשיבותה של המציאות לזיהוי הוא גם מדגיש, כי יש לערוך הבחנה בין הפאונה והפלורה של הארץ ובין הנופים, הצמחים ובעלי החיים של אירופה. ראוי לציין כי במקרה של הזאב (*Canis lupus*) שפגש באזור שבין מצוקי ים המלח בואכה באר שבע טעה טריסטרום. הוא מציין כי 'זו היתה חיה נהדרת, גדולה מכל זאב אירופי, וגונה בהיר מאוד',¹ ברם לפי כלל ברגמן בזואולוגיה (Bergman rule) תת־המין שחי בדרום הארץ קטן מן הזאבים בארץ וגם מהזאב האירופי.²

בתצפיתו על הטבע ואורח החיים של ילידי ארצות המקרא הניח טריסטרום שסיפורי המקרא ועלילותיו התרחשו בחבל ארץ ששמר וקפא על אורחותיו במהלך התקופות ההיסטוריות. הנחה זו אינה בהכרח נכונה, שכן ייתכן שוני בין המציאות שחוה במאה התשע עשרה לבין המציאות המשתקפת במקרא. כך למשל על פי תיאור התפוח ותכונותיו במקרא והופעתו בארץ ישראל הוא מציע לזהותו עם המשמש (צל העץ, מראה הפרי וריחו ותפוצתו בבוסתני יפו). ואולם גדילתו של המשמש בבוסתני יפו אינה מלמדת בהכרח על תקופת המקרא. כך גם תמונת הג'אמוסים שראה באזור הכינרת אינה בהכרח מקבילה למציאות המקראית, וכבר ציינו שיש חוקרים המפקפקים בעובדה שהג'אמוס היה ידוע בארץ בתקופה זו. במקרה של הדודאים טריסטרום בודק את ריח הפרחים שפגש בכרמל ('הדודאים נתנו ריח'), אך ברור כי הכוונה היא לריחם של הפירות הבשורים והכדוריים (ענבות). יוצא אפוא כי ההישענות על המציאות במקרה זה לא הייתה רלוונטית, שכן טריסטרום נתן דעתו לשלב לא נכון של התפתחות הצמח.

מדוע מייחס טריסטרום ב'יומן מסע' למציאות שחוה

חשיבות ראשונית בזיהוי ופרשנות?

לאור הדברים שלעיל מתבקשת השאלה, מדוע ייחס טריסטרום לגורם המציאות הארץ־ישראלית חשיבות ראשונה בזיהוי ופרשנות המקראות, ואילו לגורמים אחרים ייחס חשיבות משנית? האם הרקע לכך הוא אופיו הספרותי של היומן המתמקד ברשמים ובחויות של הנסיעה, ופחות בדיון מדעי רחב של כל היבטיה של סוגיית הזיהוי?

לדעתי, הסיבה המרכזית לכך קשורה למטרת־העל שבעטייה הוא יצא לסיור – לבדוק אם קיים ניגוד בין ארץ ישראל המתוארת בתנ"ך לבין המציאות השוררת במאה התשע עשרה. לשם הגשמת מטרה זו היה עליו לשוטט בארץ, לצפות על הקיים ולבדוק אם המציאות

141 א"י, מ"א, עמ' 371. דבריו של טריסטרום בעניין הזאב מופיעים אצל בן עמרם בעמ' 275 כהערה בתוך הטקסט. קטע זה נעדר מחלק מהמהדורות האנגליות, כמו למשל מהמהדורה הרביעית שהתפרסמה בלונדון 1882.

142 ראו: ה' מנדלסון וי' יום־טוב, 'קביעת הסביבה הפנימית', החי והצומח (לעיל הערה 24) 7: זנקים, עמ' 29.

עשויה להתאים לנאמר בכתובים. לפיכך, יש להניח שטריסטרם הגיע מאנגליה לארץ עם זיהויים מוכרעים, שגיבש בעקבות 'מחקר ספריה' שערך מבעוד מועד, ולכן לא ראה צורך בשלב זה של המחקר להציע את הנימוקים לזיהויים, אלא לבדוק את התאמתם למציאות השוררת בארץ. זו גם כנראה הסיבה לעובדה שהוא כמעט אינו מתלבט בזיהויים, שכן הוא בא להוכיח את הזיהויים שהאמין שהם נכונים וודאיים.

על רצונו להוכיח כי קיימת התאמה בין תיאורי התנ"ך למציאות בארץ אנו למדים מתוך דברים שכתב בסיכום ליומנו, המלמדים בדיעבד על אופן המחקר שערך:

אני יכול להעיד על נכונותם המדוקדקת של רמזי-אגב רבים מספור לעובדות הטבע, האקלים והגאוגרפיה. ראיות אלה לאמינות הנאמר בכתבי הקודש הן פרטים קטנים כשלעצמם אבל פרטים אלה מוכיחים כי מחבריהם אמנם היו בזמן ובמקום המיוחסים להם, ומעידים על דייקנותם בתיאור מה שראו וקלטו מסביב להם [...]. אין אני יכול למצוא כל אי-התאמות בין הנאמר בהם בענייני גיאוגרפיה וטבע ובין העדות של העובדות כיום הזה (א"י, בן עמרם, עמ' 472; מ"א, עמ' 641 [ההדגשות שלי, אא"ש]).

אכן, מבין השורות משתמעת נימה פולמוסית היוצאת נגד הטענה שקיים פער בין תיאורי התנ"ך לבין המציאות בפועל. על פי מסקנתו של טריסטרם אין סתירה בין המסופר במקרא על טבע הארץ ותנאיה הגאוגרפיים לבין המציאות הנראית למבקר בה. מבחינה זו מסעו לשם הוכחת אמינות תיאורי התנ"ך, מסע תאולוגי-פולמוסי, הוכתר בהצלחה.

בעקבות דברים אלה מתעוררת שאלה נוספת: למי היה צריך טריסטרם להוכיח את אמינות תיאורי התנ"ך? מסתבר כי בניגוד לימי הביניים, שבהם תוכנו של המקרא היה מקובל כמעט אוניברסלית על הכול ולא נשמע ערעור מהותי עליו, במרוצת המאה התשע עשרה הגיעה ביקורת המקרא לשיאה. בתקופה זו התחזק הערעור באמונה השלמה במהימנותו של המקרא, וניתוח ביקורתי כללי וטקסטואלי של המצחף היה מרכזי במחשבה המערבית של התקופה.³ מכאן שיש לראות בטריסטרם חלק מתופעה רחבה יותר במאה התשע עשרה של ארכאולוגיים, חוקרים או אנשי-ידת הבאים לבדוק את אמינות הפרטים שבתנ"ך לאור המציאות בשטח. על רקע זה, שיטת המחקר המתאימה הייתה לשוטט עם התנ"ך, לראות את הקיים ולעמתו עם הסיפורים והעלילות, וכאמור זו כנראה הסיבה שטריסטרם אינו מציג בדרך כלל כמה אפשרויות רלוונטיות לזיהוי, שכן הוא מעוניין לעגן את המסופר בתנ"ך לפי הבנתו ובזיהויו במציאות הקיימת.

M. Werner, 'The Question of Faith: Orientalism, Christianity and Islam', M. A. Stevens 143 (ed.), *The Orientalists Delacroix to Matisse European Painters in North-Africa and Near East (Catalogue)*, London 1984, pp. 32-39; H. Hovenkamp, *Science and Religion in America 1800-1860*, Philadelphia 1978, pp. 147-150

[41] הנרי בייקר טריסטרם: שיטות זיהוי, מחקר ופרשנות בספרו 'יומן מסע

במחקר זה בדקנו את שיטת הזיהוי והפרשנות של טריסטרם למונחי טבע במקרא לאור ספרו 'יומן מסע'. במחקר עתידי יש להרחיב את היריעה ולבחון סוגיה זו לאור חיבוריו הנוספים של טריסטרם. השאלה המתעוררת בעקבות סינתזה זו היא: האם אופי הניתוח של טריסטרם למונחי טבע נובע מאופיו ה'יומני' של הספר וממטרת כתיבתו? והאם בחיבוריו האחרים הוא מציע שיטת זיהוי רחבה ומבוססת יותר?

[325]